

ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЈА У ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1941. ГОДИНЕ

Никола Тошић Малешевић*
Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Територија Македоније, због свог географског положаја и стратешког значаја, одувек је била интересантна свим балканским државама, као и ванбалканским великим силама. Једна од држава заинтересованих за македонско подручје била је Краљевина Србија. Она је у Првом (1912-1913) и Другом балканском рату (1913) добила део поменутог подручја, названог Вардарска Македонија, који је, након Првог светског рата (1914-1918), ушао у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (од 3. октобра 1929. године преименоване у Краљевина Југославија) и у њој остао до њеног слома на почетку Другог светског рата, 1941. године. Овај рад бави се управо периодом и положајем Вардарске Македоније у периоду од 1918. до 1941. године.

Кључне речи: *Македонија, Вардарска Македонија, Вардарска бановина, Краљевина Србија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца/Југославија, МРО, ВМРО (аутономистичка), ВМРО (уједињена), чете, „летећи одреди“, „противкомитски одреди“, војска Краљевине СХС/Југословенска краљевска војска, полиција, жандармерија, качаци, привреда (економија), друштво, Априлски рат*

Увод

Република Македонија је копнена држава на Балканском полуострву која захваћа површину од 25.713 km² и броји, по попису из 2002. године (будући да попис из 2011. године није спроведен због саботирања од стране албанске националне мањине), 2.022.713 становника. Главни град је Скопље (мак. Скопје). Са севера се граничи Републиком Србијом, са југа Републиком Грчком, са истока Републиком Бугарском и са запада Републиком Албанијом. Становништво ове државе је, чак и по балканским мерилима, веома етнички измешано. Већину чине (опет по попису из 2002. године) Македонци, тј. македонски Словени, којих има 1.290.981 (65,17%). За

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

њима следе Албанци 506.083 (25,57%), затим Турци 77.959 (3,85%), Роми 53.879 (2,66%), Срби 38.939 (2,08%), Бошњаци (Муслимани) 19.571 (0,97%), Власи 9.695 (0,47%), Египћани 3.713 (0,18%), Хрвати 2.686 (0,13%), Црногорци 2.003 (0,09%), Бугари 1.417 (0,07%), Грци 422 (0,02%), Руси 368 (0,01%), Словенци 365 (0,01%), регионално опредељени 829 (0,04%), неодељени 404 (0,02%) и остали 5.990 (0,29%).

Македонија представља истоимену историјско-географску област Балканског полуострва, претежно планинског карактера. Покрива површину од приближно 67.000 km². Са југа је оивичена Пиндским планинама и планином Олимп; са запада планинама Кораб, Дешат, Јабланица, Мокра планина, обронцима планина Галичица и Сува гора и реком Девол; са истока Родопским планинама и реком Местом, а са севера Шар-планином, Скопском Црном Гором, Прешевском повијом и планинама Рујан, Коћура и Дукат. Ова историјско-географска област данас је подељена између Републике Македоније (понекад називане и Вардарска Македонија због тога што захвата горњи део долине реке Вардар и њеног слива), Републике Бугарске (Пиринска Македонија, у горњем делу долине реке Струме и њеног слива са центром у Благоевграду¹), Републике Грчке (Егејска Македонија, на обали Егејског мора, у доњим деловима долине реке Вардара и Струме са центром у Солуну), а мали делови припадају Републици Албанији (област око Охридског и Преспанског језера, са албанске стране границе) и Републици Србији (област од Прешевске повије до српско-македонске границе и горњи део долине реке Пчиње, тј. данашња општина Трговиште).

Важност територији Македоније (и државе и историјско-географске области) даје њен географски положај и стратешки значај. Она је, уз Србију, срце Балканског полуострва. Кроз њу, као и кроз Србију, пролази Моравско-вардарска долина, веома важан пут и комуникација која се простире у правцу од севера на југ и повезује Београд (главни град Србије), на северу, са Солуном (најважнијом и највећом луком на Егејском мору) и Атином (главни град Грчке) на југу. Такође, од ње полази пут који је, преко делова Србије (Косова и Метохије и Рашке Области (Санџака)), повезује са Босном и Херцеговином, као и онај који је, од албанске луке Драч на Јадранском мору, повезује са Солуном у Грчкој, па дуж северне егејске обале води до Истанбула (највећег и најважнијег града у Турској). Из наведених разлога, многи балкански народи, као и велике силе Европе и света, често су настојали да поменути територија буде у њиховом поседу.

У старом веку (у IX веку п.н.е.), на простору Македоније настало је античко Македонско Краљевство. Његови најпознатији владари били су Филип II (владао 360-336. г.п.н.е.) и Александар III Велики (336-323. г.п.н.е.) из династије Аргеада, који су ратовима и освајањима створили једно од највећих царстава антике (држава је допирала чак до Индије, тј. данашњег Пакистана). Поменути владари су спровели хеленизацију (грцизацију) домаћег македонског становништва (које је било народ сродан, мада не истоветан, са Грцима) и тако га увели у грчки културни и национални круг. Македонско Краљевство су, 148. г.п.н.е., освојили Римљани, прикључили га својој држави и организовали у провинцију Македонију. По подели Римског Царства на Западно Римско Царство и Источно Римско Царство (Византију), 395. године, Македонија је припала Византијском Царству. У VII веку Македонију су, као и већину Балканског полуострва, населила словенска племена, па је тако словенско становништво до данас

¹ Благоевград се до 1950. године звао Горња Цумаја.

остало доминантно на македонском простору. Бугари су 837. године освојили Македонију и прикључили је својој држави. Тек 971. године, Византинци су успели сломити Бугарску и Македонију поново потчинити својој власти. Али, већ 976. године словенско становништво Македоније, под вођством Самуила, подигло се на устанак и ослободило византијске власти. Тако је настало Самуилово Царство македонских Словена (са престоницама у Охриду и Преспи) које је у једном кратком периоду узлета обухватало територије Србије (сем Бачке и Баната), источне Босне (простор од реке Босне до Дрине), Црне Горе (осим црногорског јадранског приморја), Албаније, Тесалије у Грчкој, половину Бугарске (северно од планинског венца Балкан до реке Дунав) и Добруцу са делтом Дунава у Румунији. Период Самуиловог Царства је свакако најсјајнији период у историји македонских Словена.

Самуилово Царство је уништено у борби са Византијом 1018. године, па се тако подручје Македоније поново нашло под византијском влашћу. Како је средњи век даље одмицао, над Македонијом су се смењивале византијска, бугарска и српска власт све док, падом Скопља (мак. Скопје) 1392. године, Турци нису заузели целу Македонију.

Пропаст турске власти у Македонији и подела Македоније између Србије, Грчке и Бугарске

Како смо већ рекли, подручје Македоније су Турци у потпуности потчинили 1392. године и држали га под својом влашћу све до Балканских ратова 1912-1913. године. Током вишевековне турске владавине, у Македонији је дошло до крупних промена у културолошком и етничком погледу, јер се велики део македонског словенског становништва одсељавао, док су се, нарочито на западу данашње Македоније, насељавали Албанци, који су, у међувремену, примили ислам, као и Турци који су се, пак, насељавали на целом македонском подручју и доносили оријенталну културу Мале Азије (Анадолије и Блиског Истока) која се мешала са домаћим културама – словенском, византијском и православно-хришћанском. Такође, део македонског словенског становништва примио је ислам (то су тзв. Помаци или Торбеши), док су се, нарочито при крају турске владавине у XIX и почетком XX века, досељавале муслиманске избеглице (мухаџири) из Босне и Херцеговине (БиХ), Србије и Бугарске.

Турска власт у Македонији почела је опадати још крајем XVII века. Процес се наставио кроз цео XVIII и већи део XIX века. За све поменуто време константно и рапидно се погоршавао положај хришћанског становништва јер су у процесу слабљења централне турске власти до изражаја све више долазиле групе локалних насилника, најчешће исламске вере, који су мучили и терорисали хришћане. Део поменутих насилника, званих читлук-сахибије, насилно је заузимао делове спахилука² и проглашавале се за господаре потчињеним хришћанима узимајући им тре-

² Спахилуке тј. феудалне поседе у османској Турској држале су спахије (феудалци) које су од потчињених хришћана, који су живели и радили на спахилуцима, узимале десетину од пољопривредних производа и новчани порез (харач).

ћину од пољопривредних производа.³ Централна турска власт није могла (или није желела) да стане на пут читлук-сахибијама, а то је за последицу имало све веће незадовољство хришћанског становништва. Ипак, македонско питање у жижу јавности доспело је тек од избијања Велике источне кризе 9. јула 1875. године, када се поставило и питање наслеђа турских поседа у Европи, тј. Балканском полуострву. Наиме, после трогодишњих крвавих сукоба против турске власти на Балкану, у којима је учествовало и македонско становништво⁴, 3. марта 1878. године између Русије и Турске потписан је Санстефански мир којим је планирано формирање Велике Бугарске која би, сем данашње територије Бугарске, обухватала још и целу Македонију (као историјско-географску област, осим њених најјужнијих крајева и Солуна са полуострвом Халкидики), део данашње Албаније (област Корче), део данашње Србије (Пирот, Бела Паланка, Димитровград, Босилеград, Власотинце, Бабушница, област Власинског језера, Сурдулица, Владичин Хан, Врање, Бујановац, Прешево, Грделичка клисура и Качаник са целом Качаничком клисуром на Космету), део данашње Румуније (југ румунског дела Добруџе или како се још назива северне Добруџе) и део данашњег европског дела Турске (планина Странџа).

Велика Бугарска је била планирана од стране Руса због њихове жеље да учврсте своје позиције на Балканском полуострву. Наиме, Русија се надала да ће Велика Бугарска, у неком наредном рату са Турском, бити њена савезница и одскочна даска ка Цариграду и мореузима Босфор и Дарданели. Поменута три циља била су давнашња жеља Руске Царевине и њене политике изласка на „топла мора“. Али, остале велике силе (Велика Британија, Француска, Немачка, Аустро-Угарска и Италија) нису желеле такво јачање руске моћи па су, дипломатским притиском, натерале Русију да Санстефански мир подвргне ревизији. То се догодило на Берлинском конгресу (13. јун-13. јул 1878) на коме су биле присутне делегације Русије, Велике Британије, Немачке, Аустро-Угарске, Италије, Француске, Турске, Србије, Црне Горе, Румуније и Грчке.

Одлукама Берлинског конгреса, Македонија је остала под турском влашћу иако су из редова македонских интелектуалаца и устаника долазили гласови који су тражили оснивање вазалне Македоније под врховном влашћу турског султана. Штавише, македонско становништво у Пиринској Македонији (у данашњој Бугарској) подигло је тзв. Кресненски устанак⁵, од 17. октобра 1878. до 6. јуна 1879. године, а у другој половини 1879. године, македонски интелектуалци и присталице ослобође-

³ Ти незаконити поседи читлук-сахибија називани су читлуци, чифлуци или чифлици.

⁴ Сукоби вођени током Велике источне кризе (9. јул 1875-6. јун 1879) били су: Босанскохерцеговачки устанак српског народа против Турског Царства (9. јул 1875-3. март 1878), Старозагорска buna у централној Бугарској (16-20. септембар 1875), Априлски устанак бугарског народа против Турског Царства (16. април-13. јул 1876), Разловечка buna на истоку Македоније (19-31. мај 1876), Први српско-турски рат (30. јун 1876-28. фебруар 1877), Црногорско-турски рат (2. јул 1876-3. март 1878), Руско-турски рат (24. април 1877-3. март 1878), Румунско-турски рат (25. мај 1877-3. март 1878), Други српско-турски рат (13. децембар 1877-3. март 1878), Устанак у Пијанецу (исток Македоније) (12. фебруар-12. април 1878), Устанак на северу Македоније (Крива Паланка и Овче поље) (14. фебруар-4. јун 1878), Аустро-угарска окупација Босне и Херцеговине (то су били сукоби са муслиманским становништвом) (29. јул-20. октобар 1878) и Кресненски устанак у Пиринској Македонији у данашњој Бугарској (17. октобар 1878-6. јун 1879).

⁵ Кресненски устанак је последњи оружани сукоб Велике источне кризе.

ња основали су у бугарском граду Русо тзв. Македонску лигу која се залагала за оснивање вазалне македонске државе. Поменута организација је, јуна 1880, донела и пројекат устава, тзв. Органски устав (мак. Органскиот устав), и апеловала за помоћ код великих сила⁶ али је све прошло без одјека, тако да се положај Македоније није променио – остала је у саставу Турске.⁷ Исте, 1880. године, у периоду од 21. маја до 2. јуна, у селу Гремен на планини Тромо код Острова⁸ у Егејској Македонији (која данас припада Грчкој), на састанку 32 делегата свих националности у Македонији, који је прозван Национална скупштина (мак. Национално собрание), формирана је Привремена влада Македоније - Јединство (мак. Привремената влада на Македонија – Единство) коју је водио Васил Симон. Међутим, ова „влада“, осим што је у априлу 1881. године упутила један манифест Македонцима, није се нигде значајније ангажовала тако да се убрзо после манифеста о њој ништа више није чуло. Највероватније се, будући да није могла учинити и предузети ништа битно, сама распала и угасила током 1881. године.⁹

Након Берлинског конгреса 1878. године, територија Македоније постала је мета снажних пропагандних акција балканских држава¹⁰ – Србије, Бугарске и Грчке, али такође и Румуније, као и претензија албанског народа. Све то, уз стални притисак турских власти и вршљање различитих чета (српских, бугарских, грчких, албанских, турских, али и оних састављених од македонског становништва), доприносило је општој атмосфери несигурности, нестабилности и страха. Због тога су македонски интелектуалци 4. новембра 1893. године, на састанку у Солуну, основали Македонску револуционарну организацију (мак. Македонска револуционерна организација) која је за циљ имала успостављање аутономне Македоније у оквиру Турског Царства. Њено вођство названо је Централни македонски револуционарни комитет (мак. Централните македонски револуционарни комитет), а за првог пред-

⁶ О оснивању Македонске лиге и цео текст пројекта устава (Органског устава) из 1880. године, на пример, види: Славко Димевски, Владо Поповски, Слободан Шкариќ, Михаило Апостолски, *Македонската лига и Уставот за државно уредување на Македонија од 1880*, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Мисла, Скопје, 1984.

⁷ И пре пројекта устава из 1880. године македонске организације су покушавале да доносе исте акте. Тако је Македонски устанички комитет (мак. Македонскиот востанички комитет) који је био на челу Кресненског устанка, децембра 1878. године донео свој пројекат устава Македоније који такође није заживео. О томе, на пример, види: *Историја македонског народа*, књига друга, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 91-92., Славко Димевски, Владо Поповски, Слободан Шкариќ, Михаило Апостолски, *Македонската лига и Уставот за државно уредување на Македонија од 1880*, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Мисла, Скопје, 1984., стр. 142-174. и Dragoslav Janković, Mirko Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Научна књига, Београд, 1982., стр. 294-297.

⁸ Град Острово се данас налази у Грчкој и зове се Арниса.

⁹ О Националној скупштини и Привременој влади Македоније, на пример, види: *Историја македонског народа*, књига друга, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 98-99. и Славко Димевски, Владо Поповски, Слободан Шкариќ, Михаило Апостолски, *Македонската лига и Уставот за државно уредување на Македонија од 1880*, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Мисла, Скопје, 1984., стр. 107-111.

¹⁰ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., стр. 17.

седника изабран је Христо Татарчев – лекар из Ресена.¹¹ Осим Христe Татарчева, остали оснивачи Македонске револуционарне организације (МРО) били су Дамјан Даме Груев – професор из села Смилево код Демир Хисара, Иван Хаџиниколов – књиџар из Кукуша¹², Петар Попарсов – професор из села Богомила код Велеса, Антон Димитров – из села Ајватово¹³ код Солуна и Христо Батанџијев – из села Гуменџе¹⁴ код Јениџе-Вардара¹⁵. Један од најпознатијих македонских револуционара, Гоџе Делчев из Кукуша (Килкиса)¹⁶, није био међу оснивачима МРО-е, већ је у њу ушао 1895. године.

Чињеница је да су Македонска револуционарна организација (МРО)¹⁷ и њен комитет били блиски бугарској влади надајући се да ће од ње добити средства и помоћ за остваривање својих циљева, а осим тога, чињеница је била и да је највећи број словенског македонског становништва ван Македоније живео у Бугарској. Македонци словенског порекла највише су емигрирали у Бугарску, превасходно због сличности између македонског и бугарског језика која је нешто већа него, рецимо, између македонског и српског.

Међутим, иако су имали тесне везе, бугарска влада и МРО су у исто време били и супарници¹⁸ будући да се бугарска влада залагала за прикључење Македоније својој земљи док је МРО, како смо у тексту видели, имала другачији циљ. Ипак, временом је дошло до расцепа и у самој МРО. Наиме, бугарска влада је успела да стекне упориште у МРО тако да су, од фебруара 1901. године, постојале две струје у МРО: централистичка, која се залагала за аутономну Македонију, а убрзо и за Македонију која би била, или независна или федерална јединица Балканске Федерације и врховистичка (пробугарска), која се залагала за прикључење Македоније Бугарској.¹⁹ Две струје су готово одмах потом ушле у међусобни обрачун у коме је изгинуло пуно људи.²⁰

¹¹ *Историја македонског народа*, књига друга, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 148.

¹² Град Кукуш се данас налази у Грчкој и зове се Килкис.

¹³ Село Ајватово се данас налази у Грчкој и зове се Лити.

¹⁴ Село Гуменџе се данас налази у Грчкој и зове се Гуменица.

¹⁵ Град Јениџе-Вардар се данас налази у Грчкој и зове се Јаница.

¹⁶ Гоџе Делчев је погинуо 4. маја 1903. године у селу Баница код Сера, у сукобу са турском војском. Иначе, село Баница и град Сер данас се налазе у Грчкој. Баница се данас зове Кариес, а Сер се данас назива Серес.

¹⁷ МРО је, од конгреса у Солуну у августу 1896, носила назив Тајна македонско-одринска револуционарна организација (мак. Тајна македоно-одринска револуционерна организација – скраћено ТМОРО). Од конгреса, одржаног октобра 1905, у манастиру Рила код Ћустендила у Бугарској (манастир је из XIV века), извршена је нова промена имена и од тада се организација звала Унутрашња македонско-одринска револуционарна организација (мак. Внатрешна македоно-одринска револуционерна организација – скраћено ВМОРО). Ми нећемо користити имена наведена у овој фусноти да не би збуњивали читаоце.

¹⁸ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет у Краљевини Југославији* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 9.

¹⁹ О томе, на пример, види: *Историја македонског народа*, књига друга, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 200-206.

²⁰ О томе, на пример, поново види: *Историја македонског народа*, књига друга, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 200-206.

Почетком XX века, поново су букнули устанци у Македонији. Најпре је врховистичка струја МРО-е подигла Горњоџумајски устанак у Пиринској Македонији (данашња Бугарска) на простору око града Горња Џумаја (Благодивград) у периоду од 23. септембра до 15. новембра 1902. године. Годину дана потом, избио је нови устанак кога су подигле и у коме су учествовале обе струје МРО-е. То је био чувени Илиндански устанак (мак. Илинденско востание) са центром у варошици Крушево, на западу Вардарске Македоније, који је трајао од 2. августа до 14. новембра 1903. године.²¹ Оба устанка била су угушена бруталним интервенцијама турских трупа тако да је Македонија остала под влашћу султана све до Балканских ратова 1912-1913. године.

У Првом балканском рату (8. октобар 1912-30. мај 1913), Македонију су од турске владавине ослободиле српска, грчка и бугарска војска. Али, проблем њене поделе убрзо је довео до избијања Другог балканског рата (29. јун-10. август 1913) у којој су Србија, Грчка и Црна Гора поразиле Бугарску, након чега је дошло до поделе Македоније. Наиме, Букурешким мировним уговором, 10. августа 1913, Македонија је подељена између Србије (добила Вардарску Македонију са центром у Скопљу, данас Република Македонија), Грчке (добила Егејску Македонију са центром у Солуну) и Бугарске (добила Пиринску Македонију са центром у Горњој Џумаји, тј. Благодивграду). Током Првог светског рата, Вардарска Македонија је, у периоду од јесени 1915. до јесени 1918, била под бруталном окупацијом бугарске војске. По ослобођењу од стране српских, француских, британских и грчких трупа и окончању Првог светског рата 11. новембра 1918, она је, заједно са целом Србијом, ушла у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС)/Краљевине Југославије, 1. децембра 1918. године.

Успостављање власти Краљевине СХС/Југославије и формирање привременог народног представништва 1918–1919. године

Формирањем централне владе, 20. децембра 1918, отпочело је успостављање власти Краљевине СХС/Југославије. Убрзо потом, владиним указом, а на основу раније постигнутог договора између врхова грађанских политичких странака на простору целе Краљевине СХС, формирано је и Привремено народно представништво (ПНП) кога је чинило 296 посланика – представника ранијих локалних покрајинских скупштина. Основни задатак ПНП-а, које се први пут састало 1. марта 1919, био је припремање избора за уставотворну скупштину.²² Међутим, на том првом састанку није било посланика из Вардарске Македоније. Избори за ПНП на том подручју одржани су тек 16. марта 1919. године и то не директно, већ преко владиних повереника и чиновника. Тако изабрани „македонски“ посланици, њих 14, прикључили су се заседањима ПНП-а 16. маја 1919. Поменути избори били су мањкави јер, иако је владина уредба забрањивала бирање оних који нису родом из Македоније,

²¹ Главна фаза Илинданског устанка трајала је од 2. до 12. августа 1903. године.

²² Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 68. и Dragoslav Janković, Mirko Mirković, *Državopravna istorija...*, Naučna knjiga, Beograd, 1982., str. 371.

двојица посланика уопште нису били из поменутог области, а били су постављени владином одлуком као да јесу. То су били Михајло Шушкаловић из Сарајева и Јован Ћирковић са Цетиња.²³ Затим, за посланике из Вардарске Македоније бирани су, или тачније речено постављани, полицијски писари²⁴ иако је то било супротно закону, а помињани Јован Ћирковић је за себе у Битољу (мак. Битола) организовао пробно гласање тј. „изборе пре избора“.²⁵ Без обзира на велике протесте и приговоре, избор свих поменутих лица био је потврђен.

Убрзо по прикључењу посланика из Вардарске Македоније заседањима ПНП-а, на поменутој територији почео се примењивати и устав бивше Краљевине Србије који је донет 18. јуна 1903. године. То је учињено указом Владе Краљевине СХС/Југославије од 30. јуна 1919. године.²⁶

Појава политичких странака у Вардарској Македонији 1918–1919. године и општински избори 1920. године

Одмах по ослобођењу и уједињењу 1918. године, на простору Вардарске Македоније поново је отпочела деловање Народна радикална странка (НРС)²⁷ на чијем је челу био Никола Пашић. Недуго потом, деловање су отпочеле и новоосноване Демократска странка (ДС) Љубомира Давидовића²⁸ и Комунистичка партија Југославије (КПЈ)²⁹. Убрзо је уследило прво одмеравање снага. Наиме, 19. фебруара 1920. године, услед сукоба између владе и двора, пала је влада Љубомира Давидовића, а 17. маја исте године и влада Стојана Протића. Нова влада, на чијем је челу био Миленко Веснић, одложила је изборе за уставотворну скупштину и за 22. август 1920. године расписала општинске изборе у целој земљи.

Кампања за општинске изборе на простору Вардарске Македоније била је све само не поштена и протекла је уз велики терор, махинације и груба фалсификовања.³⁰ Власт Краљевине СХС/Југославије фаворизовала је Народну радикалну и донекле Демократску странку, а све остале изложила великим и грубим притисцима. Међутим, резултати избора нису били онакви какве је власт очекивала. Иако су радикали победили у Битољу и Гостивару, демократе су победиле у Штипу, Кратову, Тетову, Неготину и Ђевђелији, а комунисти у Велесу, Куманову, Кавадарцима и,

²³ Isto, str. 68.

²⁴ На пример, Никола Дрмоњић.

²⁵ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 68.

²⁶ Isto, str. 163.

²⁷ Народна радикална странка основана је у Београду 20. јануара 1881, још у време Кнежевине Србије.

²⁸ Демократска странка основана је у Сарајеву 16. фебруара 1919. године.

²⁹ Комунистичка партија Југославије основана је у Београду 23. априла 1919. године, под именом Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). Име Комунистичка партија Југославије понела је 20. јуна 1920. године.

³⁰ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 20.

што је најважније, у Скопљу.³¹ Тако су се влада Краљевине СХС/Југославије и двор суочили са веома јаким утицајем КПЈ у Вардарској Македонији (као и у читавој држави), а тек су предстојали избори за уставотворну скупштину.

Избори за Уставотворну скупштину 1920. године и доношење Видовданског устава 1921. године

Дана 3. септембра 1920. године, ПНП у Београду донело је Закон о изборима за Уставотворну скупштину који је предвиђао право гласа за све мушке држављане Краљевине СХС/Југославије са напуњеном 21 годином живота и да су најмање шест месеци настањени у општини у којој живе. Закон је, за разлику од стања пре Првог светског рата, предвиђао укидање имовинског цензуса као услова за бирачко право, али је ипак оно остало забрањено за жене и војна лица. Пасивно бирачко право, тј. да одређена лица могу бити изабрана за народне посланике, имали су држављани са најмање 25 година живота и који су писмени. Прописано је да на свакој кандидатској листи мора бити изврстан број кандидата (најмање један) са факултетском или вишом стручном спремом. Због великог броја неписмених у држави одређено је да се гласање врши куглицама и то тајно, непосредно и по начелу сразмерног представништва – на сваких 30.000 становника бирао се по један посланик што је значило да је будућа Уставотворна скупштина требала имати 419 народних посланика.³²

Кампања за поменуте изборе у Вардарској Македонији протицала је у знаку притисака и национално-политичке обесправљености македонског становништва. Наиме, власт Краљевине СХС/Југославије словенско-македонском становницима није остављала могућност слободног изражавања националне припадности, већ је вршила притисак да се изјашњавају као Срби (исто су се понашале и бугарске власти у Пиринској и грчке у Егејској Македонији које су терале словенско-македонско становништво на поменутим територијама да се изјашњава као бугарско, односно грчко). Сигурно је да се одређени број словенских становника Вардарске Македоније у Краљевини СХС/Југославији заиста осећао делом српског народа, али мора се признати да слободно национално изјашњавање у Вардарској Македонији у времену власти Краљевине СХС/Југославији, у периоду између два светска рата 1918-1941. године, није било могуће, нити је постојало. Поред наведеног, атмосферу су компликовали и терористички напади које су спроводиле чете аутономистичке пробугарске ВМРО (о овој организацији детаљније ћемо говорити касније у тексту). Уз све поменуто, власт је спроводила предизборну кампању која је често прелазила границе закона – масовна регрутација у тзв. „сумњивим“ срединама, тј. у оним срединама за које се претпостављало да су или оријентисане против власти или су наклоњене Бугарској (регрутацијом су „сумњива“ лица ступала у војску и тако губила право гласа), опструкција и прогон комуниста, затим људи који су оптужени да су симпатизери бугарске тзв. „бугараши“ и сл.).³³

³¹ Исто, стр. 20. – Иначе, КПЈ је победила и у бројним општинама у Србији, међу њима Ниш, Лесковац, Шабац, Ваљево, Чачак, итд., а што је најважније – однела је победу и у Београду.

³² О Закону о изборима за Уставотворну скупштину од 3. септембра 1920. године, на пример, види: Dragoslav Janković, Mirko Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1982., str. 372-373.

³³ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 165.

Избори за Уставотворну скупштину Краљевине СХС/Југославије одржани су 28. новембра 1920. године. У Вардарској Македонији, где је било истакнуто пет кандидатских листа, резултати су били изненађујући и неочекивани за владајуће кругове.³⁴ Наиме, победу је однела Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Од 105.000 изашлих гласача, КПЈ је добила 40.201 глас и 15 народних посланика, Демократска странка је добила 30.379 гласова и 11 народних посланика, Народна радикална странка је добила 10.702 гласа и шест народних посланика, Исламско друштво за одбрану правде (познато и под називом Џемијет)³⁵ је добило 18.528 гласова и пет народних посланика док је листа Републиканска странка – Демократска муслиманска лига освојила око 6.000 гласова и остала без посланичких мандата.³⁶ Међутим, и овај пут се поновила прича као и приликом избора посланика за ПНП – многи народни посланици НРС и ДС, који су овом приликом изабрани, уопште нису били пореклом из Вардарске Македоније. Изузетак су чиниле листе КПЈ и Џемијета.

Уставотворна скупштина отпочела је заседања 12. децембра 1920. године. Њен рад био је обележен бројним контроверзама и сукобима. Ипак, на крају је остварила циљ због кога је изабрана – 28. јуна 1921. године донела је устав по коме је Краљевина СХС/Југославија уређена као унитарна централистичка држава на челу са династијом Карађорђевић. Устав, будући да је донет 28. јуна, прозван је Видовданским.

Политички живот

Скупштински избори 1923, 1925. и 1927. године

Нестабилна политичка ситуација у Краљевини СХС/Југославији одликовала се честим скупштинским изборима и сменама влада. На изборима од 18. марта 1923. године, са територије Вардарске Македоније посланике су добиле листе Народне радикалне странке (девет посланика), Демократске странке (девет посланика) и Џемијета (шест посланика).³⁷ КПЈ није учествовала ни на овим, као ни на свим будућим изборима до избијања Другог светског рата 1941. године, будући да је била забрањена 2. августа 1921, под изговором да представља опасност по државни и уставни поредак. Наредни избори одржани су већ 1925. године, 8. фебруара. Овај пут, у Вардарској Македонији је победу убедљиво однела Народна радикална странка – добила је 16 посланичких места, Демократска странка је добила три посланичка места, а два је освојила коалиција Национални блок коју су чинили неза-

³⁴ Isto, str. 164-165.

³⁵ Исламско друштво за одбрану правде (Џемијет) била је регионална политичка странка која је окућала муслимане на просторима Вардарске Македоније, Косова и Метохије и Рашке Области (Санџака). Основана је 1919. године у Скопљу.

³⁶ О резултатима избора за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године у Вардарској Македонији, на пример, види: Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 164-165. и *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 22-23.

³⁷ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 37.

висни радикали³⁸ и Самостална демократска странка³⁹. Што се тиче Џемијета, он је потпуно нестало са политичке сцене, не освојивши ниједно посланичко место, будући да се у очима својих бирача компромитовао сарадњом са радикалима. Никада се више неће опоравити. Кроз две године, 11. септембра 1927, у Вардарској Македонији одржани су нови скупштински избори на којима је Народна радикална странка освојила 14, а Демократска странка 8 посланичких мандата.⁴⁰

Ипак, сви ови избори би се тешко могли назвати регуларним. Поред већ наведених неправилности, када је говорено о општинским изборима 1920. и изборима за Уставотворну скупштину исте године, појавиле су се нове. На пример, дешавало се да припадници НРС масовно уписују печалбаре да су гласали иако ови нису били у земљи, затим терор владиних чета које су онемогућавале опозиционе гласаче да изађу на бирачка места, претње о кажњавању ако се гласа за опозицију, хапшења опозиционих првака, притисци на локалне самоуправе (нарочито оне које је држала опозиција), итд.⁴¹ Поред избора за Народну скупштину, исте методе су понављане и приликом свих општинских избора у Вардарској Македонији који су одржавани 20-тих година XX века.

Шестојануарска диктатура 1929-1934. године и идеологија „интегралног југословенства“

Од самог настанка 1. децембра 1918, Краљевина СХС/Југославија била је оптерећена многобројним проблемима (политичким, националним и привредним, тј. економским). Ипак, најтежи проблем по коме су се сукобљавали разни југословенски народи и њихове политичке странке било је питање државног уређења. Око поменутог проблема највећи сукоби су избијали између српског и хрватског народа. То питање, као и сепаратизам који је био веома раширен међу хрватским становништвом, а такође и недостатак политичке културе, довели су, 20. јуна 1928, до атентата и крвопролића у Народној скупштини у Београду, када је посланик Народне радикалне странке (НРС) Пуниша Рачић убио двојицу посланика Хрватске сељачке странке (ХСС)⁴² (Ђуру Басаричека и Павла Радића), а тројицу ранио (Ивана Пернара, Ивана Гранђу и вођу ХСС-а Стјепана Радића)⁴³.⁴⁴ Након овог догађаја политичке прилике у држави су постале још теже, а

³⁸ Независни радикали су били фракција незадовољника Народне радикалне странке која се, током 1924. године, била одвојила од главнине поменуте странке.

³⁹ Самостална демократска странка основана је у Београду, почетком 1924. године, од фракције незадовољника у Демократској странци.

⁴⁰ О скупштинским изборима 1923, 1925. и 1927, у Вардарској Македонији, на пример, види: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 165-173. и *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 36-37.

⁴¹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 168-170.

⁴² Хрватска сељачка странка основана је у Загребу 10. марта 1904, још у време Аустро-Угарске.

⁴³ Стјепан Радић је касније, 8. августа 1928, умро од последица рањавања.

⁴⁴ О крвопролићу и атентату у Народној скупштини Краљевине СХС/Југославије, на пример, види: Маринко Пауновић, *Београд кроз векове*, Н. У. „Светозар Марковић“, Београд, 1971., стр. 884-891. и Никола Тошић Малешевић, *Атентат и крвопролиће у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1971., стр. 10-11.

односи између српског и хрватског народа још затрованији. Бојећи се да Краљевина СХС/Југославија иде ка распаду и међунационалним сукобима, краљ Александар I Карађорђевић је, 6. јануара 1929, укинуо скупштински (парламентарни) режим и заузео своју личну власт. У име идеологије „интегралног југословенства“, која је заступала тезу да су сви јужнословенски народи, изузев бугарског, један народ са три племена – српским, хрватским и словеначким и да треба тежити ка томе да се поменуте племенске поделе превазиђу, те да се тако створи једна јединствена југословенска нација, забрањено је постојање свих политичких странака, удружења, институција и организација са националним предзнаком и форсирао оне са југословенским. У складу са поменутом идеологијом, држава је, 3. октобра 1929, из Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) преименована у Краљевина Југославија. Истог дана је, поред промене имена, уведена и нова територијална подела државе. Уместо ранијих области и округа земља је, намерно не водећи рачуна о дотадашњим историјским областима, подељена на девет бановина и један град.⁴⁵ Ипак, приликом образовања бановина водило се рачуна да оне буду довољно велике да би могле бити привредно функционалне и самосталне.⁴⁶ На челу бановина налазили су се бан, банска већа и банске управе. Вардарска Македонија је у целости припала Вардарској бановини чије се седиште налазило у Скопљу и о којој ћемо, касније у тексту, нешто детаљније говорити.

Шестојануарска диктатура је на подручју Вардарске Македоније протичала у појачаним притисцима државних власти са циљем да се македонско становништво приведе (милом или силом) идеји „интегралног југословенства“. Припадници ВМРО (уједињене), Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и сви други противници власти били су жестоко прогањани и хапшени у великом броју.⁴⁷ Политички живот је, као и у другим деловима земље, потпуно замро и одржаване су само званичне прославе државних празника, док су широм Вардарске Македоније осниване и ширене организације које су неговале „интегрално југословенство“ (нпр. „Јадранска стража“, „Соко“, „Југословенска акција“, „Организација југословенских националиста“ и сл.).

Делимична обнова политичког живота у Краљевини Југославији (па према томе и на простору Вардарске Македоније) уследила је 3. септембра 1931. године, када је краљ Александар I Карађорђевић „подарио“ земљи устав (услед тога тај устав је прозван Октоисани). Овај устав, у суштини, није значио крај Шестојануарске диктатуре, већ јој је само дао „законски“ оквир. У целој земљи била је дозвољена само једна политичка странка која је, може се рећи, била дело самог краља – Југословенска радикална сељачка демократија (ЈРСД), основана у мају месецу 1932. године. Она ће годину дана касније, 20. јула 1933, променити име у Југословенска национална странка (ЈНС).⁴⁸

наца 1928. године. Поводом 90 година од атентата, Добровољачки гласник, бр. 51/јун 2018, Удружење ратних добровољаца 1912-1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 2018., стр. 194-205.

⁴⁵ У питању је био Београд. Његова посебна управна јединица звала се Управа града Београда. На њеном челу налазио се управник града Београда.

⁴⁶ Ivana Dobrovojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929 – 1935*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006., str. 107.

⁴⁷ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 65.

⁴⁸ О Југословенској радикалној сељачкој демократији, односно Југословенској националној странци, на пример, види: Dragoslav Janković, Mirko Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1982., str. 393.

Нешто пре званичног оснивања ЈРСД (ЈНС) били су, 8. новембра 1931, одржани скупштински избори, тј. избори за доњи дом Народне скупштине Краљевине Југославије. На њима су, логично, учествовали само владини кандидати који су и избрани јер није имао ко да им буде такмац. Ти избори су били обична фарса и провидна демагогија која није водила завршетку диктатуре.⁴⁹

На изборе је у Вардарској бановини (којој је припадала и Вардарска Македонија) изашло 279.326, тј. 72% гласача (што је било нешто изнад просека на нивоу целе земље у којој је изашло 2.324.395, тј. 67,25% гласача).⁵⁰ Изабрано је 37 народних посланика-владиних кандидата.⁵¹ Избори од 8. новембра 1931. били су још мање регуларни него они пре 6. јануара 1929. и увођења монархистичке диктатуре. Наиме, гласање је овај пут било јавно (усмено), а за кандидовање је била предвиђена процедура земаљских изборних листа која је својом компликованом процедуром прикупљања потписа онемогућавала појаву могућих опозиционих листа⁵² (што јој је, иначе, и био циљ). Јавно, тј. усмено, гласање означило је почетак отворене куповине гласача. У Вардарској бановини кретале су се особе које су јавно капарисале гласове и, након добијања потврде о гласању дотичног гласача, исплаћивали му остатак суме.⁵³ Избори за сенат (горњи дом Народне скупштине) одржани су 3. јануара 1932. За сенатске изборе није била предвиђена процедура земаљских изборних листа (као код помињаних избора за доњи дом Народне скупштине), већ су све бановине биле посебне изборне јединице. Али свака кандидатска листа, у било којој бановини, морала је поднети најмање 50 потписа предлагача са изборним правом за сенатора, а то је значило да су сенаторе бирали народни посланици, председници градских и сеоских општина и бански већници.⁵⁴ Како су сви наведени били присталице власти, то је значило да опозиција нема никакве шансе да добије било које место у сенату. На поменутих изборима из Вардарске бановине изабрано је 5 сенатора, од тога су 4 била из Вардарске Македоније. Шест дана касније, 9. јануара 1932, краљ Александар I Карађорђевић указом је у сенат именовоа још 4 сенатора са простора Вардарске бановине.⁵⁵ Тако је Вардарска бановина у сенату имала укупно 9 места.

За наредну, 1933. годину, предвиђени су општински избори у целој земљи. Они су одржани 15. октобра 1933. Овај пут, опозиција је успела да истакне и своје листе али, због нерегуларних изборних услова, оне су лоше прошле. На простору Вардарске бановине на изборе је изашло 246.976, тј. 69,79% гласача. Највише гласова

⁴⁹ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 69.

⁵⁰ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 273-274.

⁵¹ Толико посланичких места је у доњем дому Народне скупштине Краљевине Југославије било предвиђено за Вардарску бановину.

⁵² Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 273.

⁵³ Исто, стр. 273.

⁵⁴ Исто, стр. 275.

⁵⁵ Сенат је бројао 96 сенатора. Од тога непосредно је бирано 48 сенатора, док је исто толико указом именовоа краљ.

добила је владина Југословенска национална странка (ЈНС) 98,40% која је освојила и највише општинских управа. Од 440 општина на простору Вардарске бановине, ЈНС је победила у 433, у 5 су победиле листе неодређених (неутралних), док је опозиција победила у само 2 општине.⁵⁶

Атентат и убиство краља Александра I Карађорђевића у Марсеју (Француска) 9. октобра 1934, о коме ћемо детаљније говорити касније у тексту, довео је до нарастања политичких тензија у целој земљи, па и на простору Вардарске бановине. Власти Краљевине Југославије су појачале притисак у Вардарској Македонији (будући да је атентат и убиство краља Александра I Карађорђевића извршио припадник ВМРО аутономаша, а та организација је била и један од главних организатора). Ипак, власт ЈНС-а била је дубоко уздрмана. Она више није могла издржати притиске опозиције па је, када је 20. децембра 1934. председник југословенске владе постао толерантнији Богољуб Јевтић, уместо дотадашњег тврдокорног Николе Узуновића, дозволила обнову политичког живота и фебруара 1935. године, заказала нове скупштинске изборе, тј. изборе за доњи дом Народне скупштине Краљевине Југославије⁵⁷ који су требали бити одржани 5. маја. На тај начин окончана је Шестојауарска диктатура у Краљевини Југославији.

Скупштински избори 1935. године и Југословенска радикална заједница (ЈРЗ) у Вардарској Македонији

Кампања за изборе 1935. године била је прилично стерилна.⁵⁸ Наиме, странке и коалиције нису се довољно припремиле за изборе, те су њихови политички програми били анонимни и недоступни обичним људима, не само у Вардарској бановини већ и широм земље. Народ је тако био приморан да се опредељује више према личности него према програмима странака и коалиција.⁵⁹ На гласању 5. маја 1935. године у Вардарској бановини, као уосталом и у целој земљи, победу је однела владина листа, тј. Југословенска национална странка која је добила 255.528 (84%) гласова, док је листа Удружене опозиције⁶⁰ добила 44.092 гласа (14,5%).⁶¹ Тако је са простора

⁵⁶ О општинским изборима 1933. на простору Вардарске бановине, на пример, види: *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 76. и Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 276-277.

⁵⁷ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 82.

⁵⁸ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 278.

⁵⁹ Исто, стр. 278.

⁶⁰ Удружена опозиција (званичан назив јој је био Земаљска опозициона листа Блока народног споразума) била је опозициона коалиција за скупштинске изборе 1935. године коју су чинили Сељачко-демократска коалиција, Југословенска муслиманска организација (основана 16. фебруара 1919. у Сарајеву) и делови Демократске и Земљорадничке странке (Земљорадничка странка је основана у Великој Плани 25. октобра 1919). Сељачко-демократску коалицију (основану 11. новембра 1927), чинили су Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка. Народна радикална странка и Свесловеначка народна странка (основана у Љубљани 1892, још у време Аустро-Угарске) бојкотовале су изборе.

Вардарске бановине ЈНС, захваљујући Д'Онтовој систему расподеле посланичких места, добила 44 посланичка мандата, а Удружена опозиција само један.⁶² Такви резултати оправдано су будили сумњу да је било озбиљних нерегуларности што је, иначе, и било тачно, јер је влада вршила велики притисак на гласаче и мешала се у процес бројања гласова. Осим тога, приликом изборне кампање и гласања долазило је и до гажења закона, куповине гласова и грубе примене силе⁶³ према опозицији и њеним кандидатима и присталицама, као и фалсификовања резултата.

Резултати избора из 1935. показали су да је политика владе Богољуба Јевтића пропала. Иако је добио већину на изборима, она није била стечена на поштен начин, па је кнез-намесник Павле Карађорђевић⁶⁴ одлучио, крајем маја 1935, да образује нову владу на челу са радикалом Миланом Стојадиновићем који је прихватио споразум са двором. Владу су требале чинити Народна радикална странка, Југословенска муслиманска организација и Свесловеначка народна странка. То је и урађено 24. јуна 1935, пошто су претходно, 1. јуна у Београду, Народна радикална странка, Југословенска муслиманска организација и Свесловеначка народна странка прихватиле сарадњу са двором и донеле одлуку да образују јединствену политичку организацију под називом Југословенска радикална заједница (ЈРЗ).⁶⁵ Програм ове нове политичке организације био је, парадоксално, „интегрално југословенство“, уз мање модификације у практичном тумачењу и тактици.⁶⁶ Зашто је наведено било парадоксално? Стога што су све три наведене политичке странке које су основале ЈРЗ биле противнице Шестојануарске диктатуре и концепта „интегралног југословенства“. Пошто су га прихватиле, то је значило да ће од сада поменути концепт спроводити управо његови најжешћи критичари из периода 1929-1934. године. Тако је, другим речима, стара идеологија понуђена у новом руху, тј. суштина политичке акције државних власти остала је иста.⁶⁷

Стојадиновићева влада уложила је много напора не би ли проширила своју странку (ЈРЗ) у Вардарској Македонији. Тако су, да би их придобили на своју страну, показали еластичан и широкогруд однос према лицима која су се декларисала као Бугари али су, са друге стране, и даље прогонили оне који су јавно изражавали македонску националну свест. Међутим, и поред свега, резултати напора владе су

⁶¹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 278.

⁶² *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 83.

⁶³ Исто, стр. 84.

⁶⁴ Кнез-намесник Павле Карађорђевић владао је у име малолетног краља Петра II Карађорђевића, најстаријег сина краља Александра I Карађорђевића.

⁶⁵ Део Народне радикалне странке предвођен Алексом Аџом Станојевићем, незадовољан њеном политиком убрзо је, крајем 1935, напустио владу Милана Стојадиновића и приклонио се Удруженој опозицији (Земаљској опозиционој листи Блока народног споразума). Тај потез, међутим, није уздрмао владу јер су други део Народне радикалне странке, Југословенска муслиманска организација и Свесловеначка народна странка остали верни Милану Стојадиновићу и кнезу-намеснику Павлу Карађорђевићу. О Југословенској радикалној заједници, на пример, види: Dragoslav Janković, Mirko Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Научна књига, Београд, 1982., стр. 394.

⁶⁶ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 280.

⁶⁷ Исто, стр. 280.

били скромни јер су базу ЈРЗ у Вардарској Македонији првенствено сачињавали српски колонисти који су досељени после 1918. и српско становништво које је од раније (пре 1918) живело на поменутом простору. Македонско становништво, као и оно које се декларисало као Бугари, и даље је властима пружало отпор, а изузетак је донекле чинила само грађанска класа која је била у непосредној или посредној вези са државним апаратом Краљевине Југославије.⁶⁸ Део чланова ЈРЗ међу македонским становништвом био је присилно учлањен, под претњом хапшења од стране жандарма.⁶⁹ Већ од краја августа 1935. званичницима Вардарске бановине, и онима који су прихватили југословенску власт, почела су пристизати анонимна претећа писма.⁷⁰ Поврх свега, цела кампања обавештавања југословенске владе по питању ширења ЈРЗ у Вардарској Македонији била је заснована на дезинформацијама. Наиме, полиција и жандармерија су обмањивале бана да је све у реду, а овај је, пошто је добио погрешне информације, њих даље прослеђивао властима у Београду које су тако живеље у илузији да је ЈРЗ проширена по целој Вардарској Македонији што није одговарало истини.⁷¹

Образовање Македонског народног покрета (МАНАПО-а) и његови преговори са српским делом Удружене опозиције (1936-1938)

Половином 30-тих година XX века, у политички живот Краљевине Југославије све више почињу да се укључују и левичарски оријентисани македонски студенти са Универзитета у Београду и Загребу, као и са Филозофског факултета у Скопљу који је био део Београдског универзитета. Подржавани од Комунистичке партије Југославије (КПЈ), ови студенти су, у пролеће и лето 1936. почели да припремају платформу, тактику и физиономију једног народног покрета у Вардарској Македонији који ће се залагати за преуређење Југославије на федералистичкој основи у којој ће Вардарска Македонија бити једна од федералних јединица. Оснивачки састанак покрета одржан је 28. августа 1936. године у Охриду⁷² на коме су учествовали левичарски оријентисани студенти, интелектуалци и познатији људи левичарских уверења са простора Вардарске Македоније (на пример, Димитар Ђузелев, Кузман Јосифовски, Лазар Соколов, Богоја Фотев, Кочо Попов, итд). Политичка организација образована у Охриду названа је Македонски народни покрет (МАНАПО). Њени циљеви, који су на поменутом састанку донети у виду закључака, а нешто раније, у току лета 1936. током припрема за образовање покрета, изложени у Политичкој декларацији, били су преуређење Југославије у федералну државу у којој би Вардарска Македонија била једна од федералних јединица, буђење националне

⁶⁸ Исто, стр. 280.

⁶⁹ Исто, стр. 281.

⁷⁰ Исто, стр. 280.

⁷¹ Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936 – 1941*, Матица српска, Нови Сад, 2000., стр. 48.

⁷² *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 91.

свести македонског народа и афирмација македонског језика, демократизација политичког и друштвеног живота у Југославији, сарадња са свим политичким странкама и покретима у Југославији који македонском народу признају право на слободан живот и привредни развој, успостављање дипломатских односа и склапање Уговора о пријатељству између Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР) и борба против фашизма и нацизма.⁷³ Власти Краљевине Југославије одмах су се обрушиле на МАНАПО предузимајући разне мере да омету његов рад но, са друге стране, нису примењивали тако бруталне поступке као према другим македонским антирежимским покретима и организацијама (на пример ВМРО (једињена) о чему ћемо детаљније говорити касније у тексту), тако да је МАНАПО ипак могао да ради на популаризацији својих циљева.

У складу са једним од циљева МАНАПО-а, током 1936. и 1937. године у Скопљу су вођени разговори са српским политичким странкама које су чиниле Удружену опозицију. Први контакти успостављени су са Земљорадничком странком Јована Јовановића *Пижона*. МАНАПО је предлагао да се у оквиру ове странке образује „македонска група“.⁷⁴ Међутим, ти преговори су пропали због одбијања Земљорадничке странке, а затим и других српских странака из Удружене опозиције, да македонски народ третирају као посебну нацију и да се Вардарској Македонији у могућем будућем федералном преуређењу Југославије додели статус посебне федералне јединице. Закључивши да се са српским делом Удружене опозиције неће постићи ништа, руководиоци МАНАПО-а окренули су се, половином 1938, преговорима са хрватским делом Удружене опозиције, сада већ опозиционим савезом званим Блок народне слоге, тј. Хрватском сељачком странком Влатка Мачека.⁷⁵

Преговори МАНАПО-а са хрватским делом Удружене опозиције (Блока народне слоге), скупштински избори 1938. године и крај МАНАПО-а 1939. године

Све веће незадовољство у народу пронемачком и проиталијанском политиком владе Милана Стојадиновића, политички,⁷⁶ национални, верски, привредни, социјални и други проблеми који су погађали Краљевину Југославију у другој половини 30-тих година XX века натерали су кнеза-намесника Павла Карађорђевића и Милана Стојадиновића да за 11. децембар 1938. године закажу нове скупштинске изборе, тј. изборе за доњи дом Народне скупштине Краљевине Југославије, надајући се да ће њихови резултати донети влади победу и тиме дозволити решавање нагомиланих проблема.

⁷³ Исто, стр. 90-91.

⁷⁴ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011, стр. 284.

⁷⁵ Влатко Мачек је на месту вође ХСС-а наследио Стјепана Радића који је убијен 1928. године.

⁷⁶ Од политичких проблема и даље је најкрупнији био онај који се односио на државно уређење земље – да ли оно треба бити централистичко-унитаристичко или федеративно.

Овим изборима МАНАПО је приступио озбиљно. Пошто, како смо видели, преговори са српским странкама Удружене опозиције нису успели, половином 1938. године приступило се преговорима са Хрватском сељачком странком (ХСС). У то време ХСС је био део Сељачко-демократске коалиције (СДК) која је, пак, била део новог опозиционог савеза званог Блок народне слоге који је образован на састанку у Фаркашићу, код Загреба, 8. октобра 1937. године.⁷⁷ Ову коалицију, поред СДК, чинили су Демократска странка, Земљорадничка странка, део Народне радикалне странке предвођен Алексом Аџом Станојевићем и Црногорска федералистичка странка (образована 1923. године). Договор између МАНАПО-а и ХСС-а постигнут је средином августа 1938. у Загребу када је делегација МАНАПО-а предвођена Димитром Ђузелевим и Кузманом Јосифовским постигла споразум са Мачеком који се сагласио да 11 кандидата МАНАПО-а буде на листи ХСС-а у оквиру СДК, односно Блока народне слоге.⁷⁸ Међутим, српске странке-чланице Блока народне слоге противиле су се споразуму Мачек-Ђузелев/Јосифовски тако да је Мачек убрзо одустао од споразума и ограничио се на препоруку члановима МАНАПО-а да преговарају са неком од српских странака из Блока народне слоге.⁷⁹ Своје одустајање од споразума правдао је лојалношћу према српским савезницима из опозиционог блока. Пошто су пропали преговори и са хрватским делом Блока народне слоге, руководиоци и чланови МАНАПО-а су одлучили да на наступајућим изборима ипак подрже опозицију, а нарочито Земљорадничку странку Јована Јовановића *Пижона* рачунајући да је она најмање компромитована у очима народа Вардарске Македоније.

Избори су одржани 11. децембра 1938. године⁸⁰ и поново су били праћени приреном терора над присталицама опозиције, куповином гласова, кршење закона и фалсификовањем резултата.⁸¹ Међутим, и поред свега, Југословенска радикална заједница (ЈРЗ) није добила убедљиву већину у односу на опозицију, ни на нивоу целе државе, а ни на нивоу Вардарске бановине. На простору ове потоње, на избору је изашло 303.457 (67,2%) гласача.⁸² Од тога, за ЈРЗ је гласало 203.923 (67,2%), а за Блок народне слоге 75.257 (24,8%) гласача. Ипак, поново захваљујући чудно скројеном изборном закону⁸³ и Д'Онтовом систему расподеле посланичких места, са простора Вардарске бановине скоро 100% су изабрани народни посланици из владајуће политичке организације – ЈРЗ. Од 45 посланичких места из Вардарске бановине, у доњем дому Народне скупштине Краљевине Југославије, ЈРЗ је доби-

⁷⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 267.

⁷⁸ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 284. и *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 99.

⁷⁹ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 99.

⁸⁰ То су били последњи скупштински избори који су одржани у Краљевини Југославији.

⁸¹ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 101.

⁸² Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 285.

⁸³ Исто, стр. 285.

ла 44 места, а Блок народне слоге само једно⁸⁴. Али, избори у целој држави су, ипак, показивали да је положај Милана Стојадиновића веома уздрман и да ће, у блиској будућности, постати неодржив. То је било јасно и кнезу-намеснику Павлу Карађорђевићу који је, 5. фебруара 1939, сменио Стојадиновића са места председника владе и на поменуто место именовоа Драгишу Цветковића.

У међувремену је дошло до престанка рада МАНАПО-а. Наиме, власти Краљевине Југославије су коначно одлучиле да се разрачунају са поменутом политичком организацијом, па су почеле да врше притисак на поменуту организацију. У томе су им помоћ пружиле чак и српске странке опозиционог Блока народне слоге, плашећи се јачања македонског националног покрета. Тако је, јула 1939, Земљорадничка странка⁸⁵ (којој је МАНАПО пружио подршку на изборима 11. децембра 1938) известила кнеза-намесника Павла Карађорђевића и председника југословенске владе Драгишу Цветковића о јачини МАНАПО-а и предложила мере за његово ометање и гушење.⁸⁶ Притисак власти је уродио плодом, тако да је до краја 1939. ова организација ишчезла са политичке сцене Вардарске Македоније. Међутим, притисак власти није био једини разлог престанка рада МАНАПО-а. Током 1939. године у Вардарској Македонији ојачала је Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Будући да су им циљеви (на пример преуређење Југославије у федералну државу са Вардарском Македонијом као једном од федералних јединица) и политичка оријентација (левица) биле сличне и да је КПЈ била отпорнија на притиске власти Краљевине Југославије, целокупно чланство и руководиоци МАНАПО-а, до краја 1939, прешли су у редове КПЈ.⁸⁷ У даљем периоду, од 1939. до 1941. године југословенска власт није имала већих проблема на простору Вардарске Македоније.

Колонизација у Вардарској Македонији

Пропаст турске власти у Вардарској Македонији и њено прикључење Србији 1913. године, односно Краљевини СХС/Југославији 1918. године, поставило је питање колонизације, тј. насељавања српског становништва у поменуто област.⁸⁸ Већ 1914. године, влада Краљевине Србије донела је одговарајућу уредбу којом је предвиђена колонизација нових области – Косова и Метохије и Вардарске Македоније.⁸⁹ Први светски рат (1914-1918) спречио је планирану колонизацију, али је одмах по његовом

⁸⁴ Народни посланик из Вардарске бановине, у име опозиционог Блока народне слоге, постао је Илија Чулев из Кавадараца који је, у оквиру поменутог Блока, био на листи Земљорадничке странке Јована Јовановића *Пижона*.

⁸⁵ Земљорадничка странка је, у међувремену, добила новог лидера. Наиме, 20. јуна 1939. умро је Јован Јовановић *Пижон*, а нови страначки вођа постао је Милан Гавриловић.

⁸⁶ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 288.

⁸⁷ О томе, на пример, види: *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 102.

⁸⁸ Колонизација је, поред Вардарске Македоније, обухватала и Косово и Метохију али ми овом приликом, будући да то није тема овог чланка, нећемо о томе говорити.

⁸⁹ Влада Краљевине Србије је такву уредбу донела 20. фебруара 1914. године.

завршетку поново приступљено њеном спровођењу. Влада Краљевине СХС/Југославије је најпре, 25. фебруара 1919, донела Претходне одредбе за припрему аграрне реформе, затим је, 12. фебруара 1920. донета Уредба о спровођењу делимичне експропријације земљишта великих поседа за јавне интересе, колонизацију и изградњу чиновничких станова и вртова, 24. септембра 1920. донета је Уредба о насељавању Јужних крајева, дана 30. децембра 1921. Закон о добровољцима, а 4. јуна 1922. и Закон о спровођењу делимичне експропријације земљишта великих поседа за јавне интересе, колонизацију и изградњу чиновничких станова и вртова.⁹⁰ Поменути актима, уређене су основе за колонизацију. Њу је спроводило Министарство пољопривреде преко Врховног аграрног повереништва у Скопљу и појединих подручних аграрних повереништава, а финансирана је из државног буџета и зајмова.

Мотиви за колонизацију били су различити: збрињавање сиромашног српског становништва које је, током ратова 1912-1918, запало у тешку беду и немаштину; велике неискоришћене (а за обраду погодне) површине вредног и плодног земљишта, јачање елемента који би био одан државној власти и који би служио даљој асимилацији македонског становништва, јачање хришћанског становништва које је ослабило услед његовог континуираног присилног исељавања од краја XVII до почетка XX века, кога су спроводили локални Албанци уз благодан однос османских (турских) власти, итд.⁹¹ За колонизацију је коришћено земљиште које је било у власништву државе, као што су утрине, крчевине, шумско тло које јегодно за обрађивање и слично, општинске и сеоске утрине ако претичу стварну потребу општине и села, пушта и трајно напуштена земљишта приватних власника, имања читлук-сахибија (читлуци), имања албанских (качачких) и ВМРО одметника (и ВМРО аутономаша и присталица уједињене ВМРО, као и присталица Македонске федеративне организације – скраћено МФО), итд., а земља је дељена сиромашним земљорадницима, сеоским занатлијама, осиромашеним градским занатлијама чији су занати били у опадању, добровољцима који су служили у српској војсци током ратова 1912-1918, нижим државним службеницима који су вршили службу у Јужним крајевима, лицима која су за насељавање из слободне руке купила мање површине земље и сиромашним месним аграрним интересентима, земљорадницима и сеоским занатлијама који немају сопствену земљу.⁹² Међутим, дешавало се да су земљу добијали и они којима она није била неопходна, на пример, добростојећи пензионисани учитељи и чиновници, официри и остали тзв. „заслужни грађани“, добро-

⁹⁰ Никола Л. Гаћеша, *Насељавање Косова и Метохије између два светска рата и решавање насељеничког питања после Другог светског рата*, Зборник радова *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији* (уредник Милена Спасовски), књига 1, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд, 1993., стр. 141. и Gojko Malović, *Ustanove agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije 1919-1929 (1913-1944)*, Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd, 2006., str. 11.

⁹¹ Никола Л. Гаћеша, *Насељавање Косова и Метохије...*, Зборник радова *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији* (уредник Милена Спасовски), књига 1, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд, 1993., стр. 141. и *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за уџбенике Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 29.

⁹² Никола Л. Гаћеша, *Насељавање Косова и Метохије...*, Зборник радова *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији* (уредник Милена Спасовски), књига 1, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд, 1993., стр. 142. и Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 211.

стојеће занатлије⁹³ као и неки богати земљопоседници којима је земља одузета у другим крајевима Краљевине СХС/Југославије⁹⁴.

Колонисти су, како смо већ напоменули, припадали углавном српском становништву које је долазило из разних крајева Југославије где је живело (Србија (мисли се на простор Србије у границама пре Балканских ратова 1912-1913), Босна и Херцеговина, Црна Гора, Кордун, Лика, Банија, Далмација, Горски Котар, Славонија, Срем, Барања, Бачка и Банат), али такође и из крајева који су остали под Мађарском (области Сегедина и Баје) или су припале Румунији (румунски део Баната, област око реке Муреш, односно српски Мориш, и области са леве обале Дунава, преко пута Доњег Милановца, па све до почетка банатске равнице на северу). Осим тога, у Вардарску Македонију досељавале су се и породице етничких Македонаца које су дошле из Грчке, тј. Егејске Македоније. Тако су се, на пример, 1925. године, у пределима Ђевђелије и Дојранског језера населиле 43 породице из Егејске Македоније које су добиле бесплатну земљу, исто као и српско становништво.⁹⁵

Сви колонисти су, осим бесплатне земље, од југословенске државе добијали бесплатан грађевински материјал и бесплатан транспорт до места колонизације, могли су да користе сеоске утрине за испашу стоке, ослобађани су царина, пореза и локалних дажбина.⁹⁶ Колонизација је потрајала све до увлачења Краљевине СХС/Југославије у Други светски рат 5. априла 1941. године.⁹⁷ До тада је у Вардарској Македонији, од 120.081 хектара земљишта одређеног за колонизацију, издељено 65.494 хектара.⁹⁸ Од тога, колонисти-Срби су добили 52,4%, македонски сељаци су добили 39,5%, а 8% је подељено школама, војсци и жандармерији (полицији).⁹⁹

Колонисти су у Вардарској Македонији основали 21 село, а распоређени су у још деведесетак постојећих. Новооснована села била су: Тромеђа, Љубодраг, Речица, Рајково, Умин Дол, Петрово Село и Букарица код Куманова; Маријино Село¹⁰⁰, Брзак и Мршевац код Скопља; Олујић¹⁰¹ и Нова Батања код Штипа; Нова Герчерија, Ново Коњарево и Драгомирово код Струмице; Сретеново код Дојрана; Карађорђевац¹⁰² код Валандова; Петрово¹⁰³, Александрово¹⁰⁴, Милошево¹⁰⁵ и Ново

⁹³ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 213.

⁹⁴ Ванчо Бурзевски, *Економската положба на македонските селани меѓу две светски војни, Гласник на ИНИ*, бр. 2-3/1982, Институт за национална историја, Скопје, 1982., стр. 96-98.

⁹⁵ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 99.

⁹⁶ Колонисти су од пореза и дажбина најпре били ослобађани на 3, а од 1928. године на 5 година.

⁹⁷ Најинтензивнија колонизација Вардарске Македоније одиграла се 20-тих година XX века.

⁹⁸ Саша Кицошев, *Срби у Македонији, промене броја и размештај*, Зборник радова *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији* (уредник Милена Спасовски), књига 1, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд, 1993., стр. 255.

⁹⁹ Ванчо Бурзевски, *Економската положба...*, *Гласник на ИНИ*, бр. 2-3/1982, Институт за национална историја, Скопје, 1982., стр. 96-98.

¹⁰⁰ Село се данас зове Марино.

¹⁰¹ Село се данас зове Кадрифаково.

¹⁰² Село се данас зове Јосифово.

¹⁰³ Село се данас зове Мирче Ацев. У њему данас нема становника.

¹⁰⁴ Село се данас зове Славеј.

¹⁰⁵ Село се данас зове Пресил.

Лагово код Прилепа.¹⁰⁶ Територијално, били су овако распоређени: у скопској котлини су живели у 24 насеља, у тиквешкој котлини у 15 насеља, у пелагонијској котлини у 14 насеља, у области Куманова у 13 насеља, у областима Валандова и Ђевђелије (мак. Ѓевђелија) у десет насеља, у штипско-радовишком крају у 10 насеља, у кочанској котлини у 8 насеља и котлини Полог око Тетова и Гостивара у три насеља, све укупно колонисти су живели у 97 насеља у Вардарској Македонији.¹⁰⁷

Међутим, колонизација је, у великој мери, вршена на брзину, без претходног проучавања, стручних кадрова и јасних планова. Због тога се догодило да је велики број колонистичких насеља основан у пустим, безводним областима (чак 22% додељене земље било је необрадиво), са неповољном климом, са мочварама у којима је владала маларија.¹⁰⁸ Због тога се дешавало да су се нека колонистичка села (као, на пример, Нова Батања код Штипа) напосто распадала, а становништво се враћало у старе крајеве. Ипак, већина колониста је остала да живи у Вардарској Македонији и у њој је дочекала почетак Другог светског рата у априлу 1941. године. Процењује се да је, априла 1941, на простору Вардарске Македоније живело 40.000 колониста у 6.000 домаћинства.¹⁰⁹

Исељавање муслиманског становништва из Вардарске Македоније и суседних области

Упоредо са процесом колонизације српског становништва, у Вардарској Македонији је текао процес исељавања муслиманског становништва и то и турског и оног које није припадало том етничком корпусу, али је са њим делило исту религијску припадност.¹¹⁰ Наиме, и муслимани који нису припадали турској нацији, вођени верским осећајем, пропаст Османског (Турског) Царства доживљавали су као сопствену несрећу, па су се исељавали у Турску сматрајући је својом отаџбином.¹¹¹ Прва исељавања почела су још у јесен 1913, након окончања Балканских ратова (1912-1913), а пре избијања Првог светског рата 1914. године. Након завршетка Првог светског рата 1918. године, исељавање се наставило. Неки подаци показују да се, у периоду 1913-1914. и 1918-1941, са подручја која су Букурешким мировним уговором од 10. августа 1913. припала Србији и Црној Гори, а која су 1. децембра

¹⁰⁶ Саша Кицошев, *Срби у Македонији...*, Зборник радова *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији* (уредник Милена Спасовски), књига 1, Универзитет у Београду – Географски институт, Београд, 1993., стр. 255.

¹⁰⁷ Исто, стр. 255.

¹⁰⁸ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 30. и Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 100.

¹⁰⁹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 101.

¹¹⁰ Исти такав процес исељавања муслиманског становништва захватио је и подручја Егејске и Пиринске Македоније које су припале Грчкој, односно Бугарској.

¹¹¹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 106.

1918. ушла у састав Краљевине СХС/Југославије (Вардарска Македонија, Косово и Метохија и Рашка Област тј. Санџак), у Турску иселило око 54% муслиманског становништва, док је остало 46%, дугим речима да се, од 1.241.076 муслиманског становништва колико је 1911. године живело на поменути подручјима, до 1941. у Турску иселило 674.598, а остало да живи 566.478.¹¹² Као узроци исељавања помињу се многи разлози: ширење осећаја неминовности одласка, верски фанатизам који строго забрањује људима муслиманске вероисповести да живе под управом народа других вероисповести, родбинске везе, страх од одмазде за неправде и злочине почињене у време османске (турске) власти, некажњена злодела почињена од стране нових власти, нада у бољи и богатији живот у Турској, као и губитак ранијих привредних (економских) привилегија и великих земљишних поседа.¹¹³

Исељавање муслиманског становништва био је његов једностранни акт, те су због тога Краљевина СХС/Југославија и Турска настојале да га уреде споразумом. После вишегодишњих напора, такав споразум је потписан тек 11. јуна 1938. године када је у Истанбулу (Цариграду) парафиран текст конвенције. По њој, из Југославије у Турску могло се исељавати муслиманско становништво које говори турски језик и има турску културу, али не и Роми и друго „номадско становништво“. Дефинисан је и географски простор са кога се поменуто становништво исламске вероисповести могло исељавати: Вардарска Македонија и Косово и Метохија, док Рашка Област, тј. Санџак и Босна и Херцеговина (БиХ) нису биле обухваћене конвенцијом, па су се Муслимани из тих области, који су се желели иселити, најпре извесно време задржавали у Вардарској Македонији и на Косову и Метохији, да би тако стекли право на одлазак у Турску. Исељавање је предвиђено за период од маја до октобра сваке године и односило се, пре свега, на сеоско становништво, али је предвиђено да се и градско становништво, као слободни емигранти, може прикључити исељавању. Сва непокретна имовина исељеника припадала би југословенској држави и том приликом би Југославија, као одштету Турској, која се по конвенцији обавезала да прими 40.000 муслиманских исељеничких породица у року од 6 година, плаћала по 500 турских лира по исељеној породици, укупно 20.000.000 турских лира за свих 40.000 исељеничких породица. Затим, Југославија се обавезала да неће позивати у војску оне муслимане који су се пријавили за селидбу у Турску и уопште све муслимане који живе у областима наведеним у конвенцији из којих је предвиђена селидба муслиманског становништва, а то су, да подсетимо, Вардарска Македонија и Косово и Метохија. Конвенција је предвиђала и транспорт муслиманских исељеника и њихове покретне имовине до солунске луке о трошку југословенских власти. Од покретне имовине, муслимански исељеници су имали право повести са собом највише 4 грла крупне и 10 грла ситне стоке, од накита једну огрлицу по особи, а сваки кућни старешина и 2.000 динара у готовини и девизе чија вредност не прелази 4.000 динара. Остатак готовине и девиза могли су утрошити на куповину робе у Југославији и то оне чији извоз у Турску није био забрањен. Такође, вишак новца могли су и ставити на текуће рачуне у банкама у Југославији. Тај

¹¹² Justin McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva, Muslimani Balkana: „Istočno pitanje“ u XX vijeku* (прir.. Fikret Karčić), Behram-begova medresa, Tuzla, 2001., стр. 56.

¹¹³ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 107. и Архив Југославије (АЈ), бр. 38-706-885, *Narodna pravda*, Сарајево, 27. септембар 1940. године.

новац би затим Народна банка Југославије (НБЈ) трансферисала Централној банци Републике Турске (ЦБРТ). ЦБРТ би онда тај новац пребацивала на текуће рачуне муслиманских исељеника када ови отворе исте у банкама у Турској. Југословенско-турска конвенција о муслиманским исељеницима од 11. јуна 1938. није заживела. Турска влада, услед кампање Албаније која се бојала да ће исељавање албанског становништва ослабити њене претензије на запад Вардарске Македоније и Косово и Метохију и смрти председника Мустафе Кемала *Ататурка* 10. новембра 1938, накнадно се предомислила и одбила да је ратификује. Недуго потом, 1. септембра 1939, избио је и Други светски рат у кога је Југославија увучена 5. априла 1941. године. Након његовог завршетка 9/15. маја 1945, конвенција више није помињана и то је био крај приче о њој.¹¹⁴

Административна подела, чиновништво и правосуђе

Убрзо по уједињењу и оснивању Краљевине СХС/Југославије, 1. децембра 1918. године, нова држава је добила и своју унутрашњу административну поделу. Најпре је подељена на округе и жупаније. Вардарска Македонија била је подељена на шест округа: Скопски, са седиштем у Скопљу; Тетовски, са седиштем у Тетову; Брегалнички, са седиштем у Штипу; Охридски, са седиштем у Охриду; Тиквешки, са седиштем у Кавадарцима и Битољски, са седиштем у Битољу. Окрузи су се даље делили на срезове, а ови на сеоске и градске општине. Такво стање остало је до 26. априла 1922. године када је укинута подела на округе и жупаније и уведена подела на области. У Вардарској Македонији биле су три области¹¹⁵: Скопска, са седиштем у Скопљу; Брегалничка, са седиштем у Штипу и Битољска, са седиштем у Битољу. Области су се делиле на округе. Скопска област је била подељена на Скопски, са седиштем у Скопљу и Тетовски округ, са седиштем у Тетову; Брегалничка област је имала само један округ – Брегалнички са седиштем у Штипу, док је Битољска област била подељена на Битољски округ, са седиштем у Битољу, Охридски са седиштем у Охриду и Тиквешки, са седиштем у Кавадарцима.¹¹⁶ Окрузи су се и даље делили на срезове, а они на сеоске и градске општине. Административна подела на области задржала се све до 1929. године.

Дана 3. октобра 1929. извршена је нова територијална подела државе. Укинуте су области и окрузи, а уведене бановине. Вардарска Македонија је у целости ушла у састав Вардарске бановине са седиштем у Скопљу. Поред поменуте области, ова бановина је обухватала и области данашње Србије: делове Косова и Метохије (Приштина, Ново Брдо, Косовска Каменица, Липљан, Косово Поље, Грачаница, Уроше-

¹¹⁴ О југословенско-турској конвенцији о муслиманским исељеницима, на пример, види: Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 116-120.

¹¹⁵ На челу свих области у Краљевини СХС/Југославији, па тако и у Вардарској Македонији, налазили су се велики жупани. На челу округâ били су начелници округâ, на челу срезова били су начелници срезова а на челу сеоских и градских општина били су председници општина.

¹¹⁶ О административној подели на области од 26. априла 1922. године, на пример, види: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 75.

вац, Качаник, Штимље, Штрпце, Косовско Поморавље, побрђе Дреница, Гора (Драгаш), Сува Река и Призрен), као и делове јужне Србије (Лесковац, Лебане, Медвеђа, Владичин Хан, Сурдулица, Власотинце, Босилеград, подручја Власинског језера и Црне Траве, Врање, Бујановац, Прешево и Трговиште). Све бановине, па и Вардарска, делиле су се на срезове, а ови на сеоске и градске општине. На челу бановина налазио се бан кога је постављао краљ на предлог министра унутрашњих послова. Они су морали бити у идеолошком смислу одани и искрени помагачи и присталице југословенске идеје и југословенске националне и државне политике.¹¹⁷ Бан је вршио надзор над скоро свим аспектима и функцијама државних и друштвених послова у бановини. Банови Вардарске бановине били су: Живојин Лазић (9. октобар 1929-јул 1932), Јанићије Красојевић (јул 1932-23. април 1934), др Алекса Станишић (23. април-средина септембра 1934), Драгослав Ђорђевић (6. јануар-13. септембар 1935), Ранко Трифунувић (13. септембар 1935-22. фебруар 1936), Светислав Пауновић (3. август 1936-10. јул 1937), Марко Новаковић (10. јул 1937-24. фебруар 1939), Владимир Хајдуквељковић¹¹⁸ (24. фебруар-6. септембар 1939), Александар Андрејевић (12. септембар 1939-26. јун 1940) и Живојин Рафајловић (26. јун 1940-18. април 1941).¹¹⁹

Банска већа била су саветодавни орган бана и чинили су га представници срезова, вароши и градова.¹²⁰ Још један управни орган биле су банске управе које су се делиле на одељења, одсеке и одељке који су звани и реферати. Одељењима су руководили начелници који су постављани краљевим указом. У свакој бановини било је од 7 до 9 одељења. Вардарска бановина имала је 8: опште, управно, пољопривредно, просветно, техничко, финансијско, индустријско и за социјалну политику и народно здравље.¹²¹

Што се тиче чиновништва, оно се у целој Краљевини СХС/Југославији, према Закону о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда из 1923. године, делило на чиновнике, званичнике и служитеље. За чиновника је могло конкурисати само пунолетно лице, држављанин Краљевине СХС/Југославије, са регулисаном војном обавезом или тзв. „прирођени држављанин“ са најмање десет година боравка у Краљевини СХС/Југославији.¹²² Странци су као чиновници могли бити ангажовани само путем посебно склопљеног уговора.

¹¹⁷ *Deklaracija Vlade generala Petra Živkovića 13. januara 1929* u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918/1988, tematska zbirka dokumenata*, Rad, Beograd, 1988., str. 314.

¹¹⁸ Владимир Хајдуквељковић био је директни потомак Хајдук-Вељка Петровића (1780-1813), војсковође и војводе из времена Првог српског устанка (1804-1813) против Османског Царства. Иначе, Владимир убијен је на дужности бана Вардарске бановине у Скопљу 6. септембра 1939. Испрва се мислило да су за његову смрт криви ВМРО аутономиши, али се касније испоставило да то није истина и да је за убиство одговоран жандарм који му је био телохранитељ. Наиме, поменути жандарм је из неког разлога био превремено пензионисан. Пошто му то није било право, одлучио је да убије секретара који је потписао решење о превременом пензионисању. Али, како није пронашао секретара, дошао је до ресторана у Скопљу у коме је бан Хајдуквељковић ручавао са супругом. Несметано је прошао баново обезбеђење (вероватно зато што је и сам раније припадао том кругу, а колеге нису знале да је пензионисан), пришао бану и усмртио га са два хица из револвера. О атентату на Владимира Хајдуквељковића, на пример, види: Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 155.

¹¹⁹ Списак банова Вардарске бановине и њихове кратке биографије, на пример, види у: Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 144-157.

¹²⁰ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 141.

¹²¹ Исто, стр. 141.

¹²² Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 78.

Структура чиновништва на простору Вардарске Македоније била је веома лоша. Оно је било неквалификовано и непоуздано. Тамо су слати људи недорасли ситуацији и често они који су у другим крајевима Краљевине СХС/Југославије били оптуживани или кажњавани за корупцију, непотизам, финансијске проневере, преваре и малверзације, утају државног новца и разне друге прекршаје и кривична дела која су настављали и на својој служби у Вардарској Македонији. Штавише, тек у Вардарској Македонији несавесни и рђави чиновници могли су, готово несметано и до краја, да испоље своју склоност ка криминалу и злоупотребама. Поменута област, заједно са Косовом и Метохијом, се у вишим круговима Краљевине СХС/Југославије сматрала за „санаторијум за поправку рђавог чиновништва“.¹²³ Зато није ни чудо да је прича о администрацији у Вардарској Македонији у периоду од 1918. до 1941. године прича о непрекидним злоупотребама јавних овлашћења и надлежности.¹²⁴ О свему наведеном је, још давне 1928. године, писао и Швајцарац Рудолф Арчибалд Рајс, познати пријатељ српског народа: *Шта су, међутим, урадили ваши политичари? Управо супротно. Поспали су у Јужну Србију* (мисли се на Вардарску Македонију – примедба аутора студије) *све оно најгоре међу чиновницима, безобразнике и лопове. Поврх свега, они нису ни покушали да од Македонаца начине Србе или Југословене, како се сада каже, већ су од њих хтели да створе присталице политичких странака. Лепили су на леђа тих људи, који су тражили само мир, етикете радикала, демократа, итд. и у ту земљу, која им је морала да буде света, пренели своје одвратне страначке борбе. Није им било много важно да ли су ти нови чланови искрени и да ли је њихово ступање у странку само ујурма националног непријатеља. Биле су им потребне њихове „куглице“. Македонци су људи као и други и сигурно су паметни као и људи из Старе Србије* (мисли се на преткумановску Србију, тј. Србију пре Балканских ратова 1912-1913. – примедба аутора студије). *Они су зато схватили иако ваших политичара, врло прљаву игру, па се у њима зачео велики презир према вама. У сваком значајнијем крају Јужне Србије ваши партијци су, уместо да окупљају то становништво око националне заставе у неком „народном дому“, подигли најлепше зграде „радикалског“ и „демократског“ клуба, па тако унели у ту искупљену земљу не слогу, већ неслогу. Треба ли се онда чудити што људи из Јужне Србије нису научили да воле ту земљу која је била њихова и која је поново морала да буде њихова? Не треба, зар не? И заиста, већина Македонаца вас не воли и не може да вас воли. Били су, истина, близу тога 1918. године, пошто су искусили бугарску власт за време окупације.¹²⁵ Ваши политичари су, међутим, све покварили.¹²⁶ Поред свега наведеног, чиновници у Вардарској Македонији нису, или су слабо, долазили у додир са народом којим су управљали, тако да је власт Краљевине СХС/Југославије била оличена у жандармима.*

У правосуђу, ситуација је била скоро идентична оној у погледу чиновништва. На простору Вардарске Македоније постојали су срески (у сваком срезу) и окружни судови¹²⁷ (у

¹²³ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 176.

¹²⁴ Исто, стр. 176.

¹²⁵ За време бугарске окупације, од 1915. до 1918. године, забележено је да су бугарски војници често посовали локално македонско становништво речима: *Ах, србоманската ти мајка!, Јужна Србија, Скопље*, 5. јул 1922. године.

¹²⁶ Rudolf Arčibald Rajs, *Čujte Srbi!*, Zlatna knjiga, Leskovac, 2009., str. 85-87. (prvo izdanje je iz 1928. godine).

¹²⁷ Опстали су и после укидања округâ 3. октобра 1929. године.

Скопљу, Битољу, Велесу, Кичеву, Кавадарцима, Охриду, Куманову, Прилепу, Струмици, Штипу и Тетову), као и један апелациони суд са седиштем у Скопљу. Касациони суд, који је био надлежан за целу Краљевину СХС/Југославију и чије се седиште налазило у Београду, имао је своја одељења и у Вардарској Македонији, нпр. у Кавадарцима, Струмици, итд. Структура запослених у судовима била је лоша и показивала је да су у њима преовлађивале привремене судије и писари II класе и да су поменути судови често функционисали без секретара.¹²⁸ Слаба структура запослених често је доводила до политизације рада судова свих нивоа, а осим тога, судски службеници, када нису били на дужности, често су се недолично понашали.¹²⁹ Адвокати су такође били лоше стручно оспособљени и корумпирани. Многе адвокатске канцеларије у Вардарској Македонији су радиле без дозволе и било каквог законског утемељења¹³⁰ и просто су пљачкале необразоване и наивне варошане, а нарочито сељаци који су поменути „адвокатима“ доносили огромне количине својих пољопривредних производа у нади да ће тако „адвокати“ боље радити на суду и добити спор због кога су ангажовани. У затворима је ситуација била иста. Иако је законом било предвиђено да управници затвора имају судску квалификацију, то често није био случај, а у затворима се често није поступало по закону, већ су затвореници брутално физички и психички мучени и малтретирани. Осим тога, затвори су често радили преко својих могућности и капацитета.¹³¹

На крају напоменућемо да је у Скопљу, 26. септембра 1926. године, отворена Државна архива.¹³² Њен задатак био је да сакупља, систематизује и чува све документе и архивску грађу које настану, или које су настале у било ком периоду пре 1926, као последица рада државне управе, као и осталих (просветних, научних, итд.) институција Краљевине СХС/Југославије, а пре 1918. године и Краљевине Србије, Турског Царства, итд.

Оружане снаге Краљевине СХС/Југославије у Вардарској Македонији, борба са ВМРО аутономашима и „противкомитски одреди“, борба са албанским одметницима – качацима и ВМРО (уједињена)

Војска Краљевине СХС/Југословенска краљевска војска

Војска Краљевине СХС/Југословенска краљевска војска¹³³ имала је у свом саставу три вида: Копнену војску, Ратну морнарицу и Ратно ваздухопловство (оно је, 14. фебруара 1927, издвојено из састава Копнене војске и од тада чини посебни вид војних сна-

¹²⁸ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 107.

¹²⁹ О томе, на пример, види: Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 293.

¹³⁰ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 108.

¹³¹ Isto, str. 109.

¹³² Isto, str. 141.

¹³³ Војска Краљевине СХС/Југославије се од 1918. до 1929. званично називала Војска Краљевине СХС, а од 1929. до 1941. године Југословенска краљевска војска.

га). Вардарска Македонија, заједно са Косовом и Метохијом, Рашком Облашћу, тј. Санџаком (и данашњи српски и црногорски део) и деловима Црне Горе (области Плава, Гусиња, Мојковца и Колашина), што се тиче Копнене војске, након 1918. године, потпадала је под Трећу армијску област Војске Краљевине СХС/Југословенске краљевске војске, са седиштем у Скопљу. Поменута армијска област образована је 12. јануара 1919. године. Као и све друге армијске области Краљевине СХС/Југославије, дељена је на дивизијске области од које су територију Вардарске Македоније, до 1935. године, покривале Вардарска, Брегалничка и Битољска. Остале дивизијске области, такође до 1935, биле су Косовска (покривала Косово и Метохију, без севера Косова и севера Метохије) и Ибарска (покривала север Косова, север Метохије, Рашку Област, тј. Санџак и области Плава, Гусиња, Мојковца и Колашина у Црној Гори). Седишта дивизијских области била су: Вардарска – Скопље, Брегалничка – Штип и Битољска – Битољ, Косовска – Приштина и Ибарска – Косовска Митровица. Војне јединице Треће армијске области, од 1919. до 1935, биле су распоређене на следећи начин:

ТРЕЋА АРМИЈСКА ОБЛАСТ (седиште у Скопљу)

ПЕШАДИЈА И АРТИЉЕРИЈА

Вардарска дивизијска област (седиште у Скопљу)

21. пешадијски пук са седиштем у Скопљу. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 2, 4. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Скопљу, а 3. батаљон у Гостивару.

22. пешадијски пук са седиштем у Куманову. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 2, 4. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Куманову, а 3. батаљон у Кратову.

50. пешадијски пук са седиштем у Скопљу. Чинили су га два батаљона и митраљеска чета. Оба батаљона и митраљеска чета овог пука били су стационирани у Скопљу.

Артиљеријски пук Треће армијске области са седиштем у Скопљу. Чинили су га два пољска дивизиона стационирана у Скопљу. Сваки је имао по две батерије које су такође биле смештене у Скопљу.

27. самостални артиљеријски дивизион са седиштем у Скопљу. Чинили су га 4. хаубички и 5. брдски дивизион. 4. хаубички дивизион био је стациониран у Скопљу и састојао се од две батерије које су такође биле у Скопљу. 5. брдски дивизион био је стациониран у Кочанима и састојао се од три батерије: 1. батерија била је смештена у Струмици, 2. батерија у Кочанима, а 3. батерија у Кривој Паланци.

Аутомобилски пук са седиштем у Скопљу.

Брегалничка дивизијска област (седиште у Штипу)

23. пешадијски пук са седиштем у Штипу. Чинили су га четири батаљона. 1. батаљон је био стациониран у Кочанима, 2. и 3. батаљон у Штипу, а 4. батаљон у Царевом Селу¹³⁴.

¹³⁴ Царево Село се од 1951. године зове Делчево.

28. пешадијски пук са седиштем у Велесу. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 2, 4. батаљон и митраљеска чета су били стационирани у Велесу, а 3. батаљон у Ђевђелији.

49. пешадијски пук са седиштем у Струмици. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 2, 3. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Струмици, а 4. батаљон у Берову.

11. артиљеријски пук са седиштем у Штипу. Чинили су га два пољска дивизиона која су била стационирана у Штипу. 1. пољски дивизион састојао се од три батерије које су све биле смештене у поменутом граду, а 2. пољски дивизион, који је такође био стациониран у Штипу, састојао се од две батерије које су такође биле смештене у наведеном граду.

Битољска дивизијска област (седиште у Битољу)

46. пешадијски пук са седиштем у Битољу. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 3. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Битољу, 2. батаљон у Охриду, а 4. батаљон у Прилепу.

47. пешадијски пук са седиштем у Дебру. Чинили су га три батаљона и митраљеска чета. 1, 2. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Дебру, а 3. батаљон у Кичеву.

13. артиљеријски пук са седиштем у Прилепу. Чинили су га два пољска дивизиона. 1. дивизион (са три батерије) и 2. дивизион (са две батерије) били су стационирани у Прилепу, у коме су биле смештене и све батерије.

29. самостални артиљеријски дивизион са седиштем у Битољу. Чинили су га 4. хаубички и 5. брдски дивизион. 4. хаубички дивизион био је стациониран у Битољу и састојао се од три батерије које су такође биле смештене у Битољу. 5. брдски дивизион био је стациониран у Дебру и састојао се од три батерије које су такође биле смештене у поменутом граду.

Косовска дивизијска област (седиште у Приштини)

30. пешадијски пук са седиштем у Призрену. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 2. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Призрену, а 3. и 4. батаљон у Ђаковици.

31. пешадијски пук са седиштем у Приштини. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1. батаљон био је стациониран у Урошевцу, 2, 3. батаљон и митраљеска чета у Приштини, а 4. батаљон у Вучитрну.

28. самостални артиљеријски дивизион са седиштем у Приштини. Чинили су га 4. хаубички и 5. брдски дивизион. 4. хаубички дивизион био је стациониран у Приштини и састојао се од две батерије које су такође биле смештене у Приштини. 5. брдски дивизион био је стациониран у Призрену и састојао се од три батерије. 1. батерија била је смештена у Ђаковици, а 2. и 3. батерија у Призрену.

Ибарска дивизијска област (седиште у Косовској Митровици)

24. пешадијски пук са седиштем у Косовској Митровици. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 4. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Косовској Митровици, 2. батаљон у Пећи, а 3. батаљон у Новом Пазару.

48. пешадијски пук са седиштем у Пљевљима. Чинили су га три батаљона и митраљеска чета. 2. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Пљевљима, 1. батаљон у Колашину, а 3. батаљон у Беранима.

12. артиљеријски пук са седиштем у Косовској Митровици. Чинили су га два пољска дивизиона. 1. пољски дивизион био је стациониран у Косовској Митровици и састојао се од три батерије које су све биле смештене у поменутом граду. 2. пољски дивизион био је стациониран у Приштини и састојао се од две батерије које су такође биле смештене у Приштини.

КОЊИЦА

3. коњички пук са седиштем у Скопљу. Чинили су га четири ескадрона и митраљеско одељење. Сви ескадрони и митраљеско одељење су били стационирани у Скопљу.

ИНЖЕЊЕРИЈА

3. пионирски батаљон са седиштем у Скопљу. Чиниле су га три чете које су све биле стационирани у Скопљу.

3. понтонирски батаљон са седиштем у Велесу. Чиниле су га три чете које су све биле стационирани у Велесу.

ЈЕДИНИЦЕ ЗА ВЕЗУ

3. чета за везу са седиштем у Скопљу.

3. бежична станица са седиштем у Скопљу.

РАТНО ВАЗДУХОПЛОВСТВО (до 14. фебруара 1927. када је Ратно ваздухопловство издвојено из састава Копнене војске и постало посебан вид војних снага; од 14. фебруара 1927. године Копненој војсци је остало тзв. армијско ваздухопловство које је служило само за извиђање)

3. ваздухопловна обласна команда са седиштем на аеродрому „Петровец“ код Скопља. Имала је једну ескадрилу која је била стационирана на поменутом аеродрому.

АРМИЈСКО ВАЗДУХОПЛОВСТВО (од 14. фебруара 1927)

5. ваздухопловна извиђачка група са седиштем на аеродрому „Петровец“ код Скопља. Састојала се од 3. и 71. извиђачке ескадриле које су такође биле стационирани на поменутом аеродрому.

ПРОТИВВАЗДУХОПЛОВНА ОДБРАНА (уведена у Копнену војску 1927. године)

3. противавионски моторизовани дивизион са седиштем у Скопљу. Чиниле су га три противавионске батерије, 3. рефлекторска чета и 3. противавионска митраљеска чета. Све батерије и јединице овог дивизиона биле су стационирани у Скопљу.

Током 1935. године извршена је реорганизације војне поделе. Трећа армијска област је од поменуте године обухватала само просторе Вардарске Македоније, Косова и Метохије, Новог Пазара, Тутина, Рожаја, Плава и Гусиња. У периоду од 1935. до 1941. године војне јединице Треће армијске области биле су распоређене на следећи начин:

ТРЕЋА АРМИЈСКА ОБЛАСТ (седиште у Скопљу)

ПЕШАДИЈА И АРТИЉЕРИЈА

Вардарска дивизијска област (седиште у Битољу)

21. пешадијски пук са седиштем у Скопљу. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 2, 4. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Скопљу, а 3. батаљон у Гостивару.

46. пешадијски пук са седиштем у Битољу. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 3. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Битољу, 2. батаљон у Охриду, а 4. батаљон у Прилепу.

47. пешадијски пук са седиштем у Дебру. Чинили су га три батаљона и митраљеска чета. 1, 2. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Дебру, а 3. батаљон у Кичеву.

13. артиљеријски пук са седиштем у Прилепу. Чинили су га два пољска дивизиона. 1. дивизион (са три батерије) и 2. дивизион (са две батерије) били су стационирани у Прилепу, у коме су биле смештене и све батерије.

29. самостални артиљеријски дивизион са седиштем у Битољу. Чинили су га 4. хаубички и 5. брдски дивизион. 4. хаубички дивизион био је стациониран у Битољу и састојао се од три батерије које су такође биле смештене у Битољу. 5. брдски дивизион био је стациониран у Дебру и састојао се од три батерије које су такође биле смештене у поменутом граду.

Аутомобилски пук са седиштем у Скопљу.

Брегалничка дивизијска област (седиште у Штипу)

22. пешадијски пук са седиштем у Куманову. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 2, 4. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Куманову, а 3. батаљон у Кратову.

23. пешадијски пук са седиштем у Штипу. Чинили су га четири батаљона. 1. батаљон је био стациониран у Кочанима, 2. и 3. батаљон у Штипу, а 4. батаљон у Царевом Селу.

49. пешадијски пук са седиштем у Струмици. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 2, 3. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Струмици, а 4. батаљон у Борову.

11. артиљеријски пук са седиштем у Штипу. Чинили су га два пољска дивизиона која су била стационирана у Штипу. 1. пољски дивизион састојао се од три батерије које су све биле смештене у поменутом граду, а 2. пољски дивизион, који је такође био стациониран у Штипу, састојао се од две батерије које су такође биле смештене у наведеном граду.

27. самостални артиљеријски дивизион са седиштем у Скопљу. Чинили су га 4. хаубички и 5. брдски дивизион. 4. хаубички дивизион био је стациониран у Скопљу и састојао се од две батерије које су такође биле у Скопљу. 5. брдски дивизион био је стациониран у Кочанима и састојао се од три батерије: 1. батерија била је смештена у Струмици, 2. батерија у Кочанима, а 3. батерија у Кривој Паланци.

Косовска дивизијска област (седиште у Приштини)

24. пешадијски пук са седиштем у Косовској Митровици. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1, 4. батаљон и митраљеска чета били су стационирани у Косовској Митровици, 2. батаљон у Пећи, а 3. батаљон у Новом Пазару.

30. пешадијски пук са седиштем у Призрену. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. Сви батаљони и митраљеска чета били су стационирани у Призрену.

31. пешадијски пук са седиштем у Приштини. Чинили су га четири батаљона и митраљеска чета. 1. батаљон био је стациониран у Урошевцу, 2, 3. батаљон и митраљеска чета у Приштини, а 4. батаљон у Вучитрну.

56. пешадијски пук са седиштем у Ђаковици. Чинили су га три батаљона и митраљеска чета. Сви батаљони и митраљеска чета били су стационирани у Ђаковици.

12. артиљеријски пук са седиштем у Косовској Митровици. Чинили су га два пољска дивизиона. 1. пољски дивизион био је стациониран у Косовској Митровици и састојао се од три батерије које су све биле смештене у поменутом граду. 2. пољски дивизион био је стациониран у Приштини и састојао се од две батерије које су такође биле смештене у Приштини.

28. самостални артиљеријски дивизион са седиштем у Приштини. Чинили су га 4. хаубички и 5. брдски дивизион. 4. хаубички дивизион био је стациониран у Приштини и састојао се од две батерије које су такође биле смештене у Приштини. 5. брдски дивизион био је стациониран у Призрену и састојао се од три батерије. 1. батерија била је смештена у Ђаковици, а 2. и 3. батерија у Призрену.

КОЊИЦА

3. коњички пук са седиштем у Скопљу. Чинили су га четири ескадрона и митраљеско одељење. Сви ескадрони и митраљеско одељење су били стационирани у Скопљу.

ИНЖЕЊЕРИЈА

3. пионирски батаљон са седиштем у Скопљу. Чиниле су га три чете које су све биле стациониране у Скопљу.

3. понтонирски батаљон са седиштем у Велесу. Чиниле су га три чете које су све биле стациониране у Велесу.

ЈЕДИНИЦЕ ЗА ВЕЗУ

3. чета за везу са седиштем у Скопљу.

3. бежична станица са седиштем у Скопљу.

ПРОТИВВАЗДУХОПЛОВНА ОДБРАНА

3. противавионски моторизовани дивизион са седиштем у Скопљу. Чиниле су га три противавионске батерије, 3. рефлекторска чета и 3. противавионска митраљеска чета. Све батерије и јединице овог дивизиона биле су стациониране у Скопљу.

АРМИЈСКО ВАЗДУХОПЛОВСТВО

5. ваздухопловна извиђачка група са седиштем на аеродрому „Петровец“ код Скопља, а од 1938. на аеродрому „Тетово“ код Тетова. Састојала се од 3. и 71. извиђачке ескадриле које су такође биле стациониране на помињаним аеродромима.

Ратно ваздухопловство, од 14. фебруара 1927, као посебан вид војних снага имало је своју посебну организацију. Ваздухопловне војне јединице на југу биле су распоређене на следећи начин:

РАТНО ВАЗДУХОПЛОВСТВО

Организација од 1927. до 1930. године – ваздухопловне јединице на југу

3. бомбардерски пук са седиштем на аеродрому „Петровец“ код Скопља. Покривао је ваздушни простор изнад Вардарске Македоније, Косова и Метохије, јужне Србије (области од линије планина Јастребац – Алексинац – Ниш – Сврљиг на северу до данашње српско-македонске границе на југу и од административне линије између Аутономне Покрајине Косово и Метохија и уже Србије на западу до данашње српско-бугарске границе на истоку) и мањих делова источне Србије (данашње општине Сокобања и Књажевац). Састојао се од 63. ваздухопловне групе (205, 206. и 207. ескадрила) стациониране на аеродрому „Петровец“ код Скопља и 64. ваздухопловне групе (208, 209. и 210. ескадрила) стациониране на аеродрому „Милошево“ код Приштине. Овај бомбардерски пук имао је и посебну 607. тренажну ескадрилу стационирану на аеродрому „Петровец“ код Скопља.

5. ловачки пук са седиштем на аеродрому „Косанчић“ код Бојника (варошица између Прокупља и Лесковца) покривао је исти ваздушни простор као и 3. бомбардерски пук. Чинили су га 21. ваздухопловна група (41, 42. и 43. ескадрила) стационирана на аеродрому „Косанчић“ код Бојника и 36. ваздухопловна група (109. и 110. ескадрила) стационирана на аеродрому „Режановачка коса“ код Куманова.

Организација од 1930. до 1941. године – ваздухопловне јединице и ваздухопловне базе на југу

3. ваздухопловна мешовита бригада са седиштем на аеродрому „Петровец“ код Скопља. Покривала је ваздушни простор изнад Вардарске Македоније, Косова и Метохије, јужне Србије (области од линије планина Јастребац – Алексинац – Ниш – Сврљиг на северу до данашње српско-македонске границе на југу и од административне линије између Аутономне Покрајине Косово и Метохија и уже Србије на западу, до данашње српско-бугарске границе на истоку) и мањих делова источне Србије (данашње општине Сокобања и Књажевац). Састојала се од два ваздухо-

пловна пука. Први је био **3. бомбардерски пук**, са седиштем на аеродрому „Петровец“ код Скопља. Чинили су га 63. ваздухопловна група (205, 206. и 207. ескадрила) стационирана на аеродрому „Петровец“ код Скопља и 64. ваздухопловна група (208, 209. и 210. ескадрила) стационирана на аеродрому „Милошево“ код Приштина. Овај бомбардерски пук и даље је у свом саставу имао и посебну 607. тренажну ескадрилу стационирану на аеродрому „Петровец“ код Скопља. Други је био **5. ловачки пук**, са седиштем на аеродрому „Косанчић“ код Бојника. Чинили су га 21. ваздухопловна група (41, 42. и 43. ескадрила) стационирана на аеродрому „Косанчић“ код Бојника и 36. ваздухопловна група (109. и 110. ескадрила) стационирана на аеродрому „Режановачка коса“ код Куманова.

Од 1937. године раздвојене су летачке од нелетачких јединица (позадинска служба) Ратног ваздухопловства, па су ове потоње биле организоване у тзв. ваздухопловне базе. На аеродрому „Петровец“ код Скопља било је седиште **3. ваздухопловне базе**, а на аеродрому „Косанчић“ код Бојника седиште **5. ваздухопловне базе**. Оне су покривале иста подручја (ваздушне просторе) као и **3. бомбардерски** и **5. ловачки пук**.

КОМАНДЕ У ВАРДАРСКОЈ МАКЕДОНИЈИ ПОД ДИРЕКТНОМ КОМАНДОМ МИНИСТАРСТВА ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ У БЕОГРАДУ

Команда Граничних трупа за целу Краљевину СХС/Југославију налазила се у Скопљу и успостављена је у новембру 1931. На простору Вардарске Македоније, постојало је 14 чета Граничних трупа (касније је број чета повећан), које су покривале граничне појасеве према Бугарској, Грчкој и Албанији.¹³⁵

На челу Треће армијске области били су следећи армијски генерали: Божидар Терзић, први пут (1919); Милош Васић (1919-1920); Мирко Милисављевић (1920-1921); Љубомир Миљић (1921); Крста Смиљанић (1921-1922); Пантелија Грујић (1922-1923); Божидар Терзић, други пут (1923-1926); Јанко Вукотић (1926-1927); Миливоје Зечевић (1927-1928), Милан Миловановић (1928-1929), Милан Неђић (1929-1934), Војислав Николајевић (1934-1936), Милан Јечменић (1936-1939), Петар Недељковић (1939), Илија Брашић (1939-1941) и Јован Наумовић (1941).¹³⁶

Војска на југу се суочавала са разним проблемима. Касарни је било недовољно или су биле порушене у Балканским (1912-1913) и Првом светском рату (1914-1918), па су војници зато често били смештани по градовима, а уношење тзв. „гра-

¹³⁵ Све наведене податке о Трећој армијској области Војске Краљевине СХС/Југословенске краљевске војске, Ратном ваздухопловству на југу и Командама у Вардарској Македонији под директном командом Министарства војске и морнарице Краљевине СХС/Југославије у Београду пронашли смо у: Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994., str. 297-298., Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Mehotinja u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 95-100., Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 185. и 194., Војо Лазаревић, *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941 – 1945*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972., str. 19. и Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984., str. 103, 105, 107. i 112.

¹³⁶ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994., str. 53-54. и Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 190.

ђанских појмова“ сматрано је штетним по војнике, затим био је присутан недостатак квалитетног официрског кадра који је, уз то, био хетероген, а осећао се и недостатак подофицира који су били деморалисани и демотивисани да служе у војсци услед немогућности даљег напредовања у служби.

Двомесечне вежбе војних обвезника утицале су на честе промене састава јединица, исхрана је била нередовна и слаба, а војни изгредници су често бивали помиловани, што је штетило моралу и васпитању регрута. Сви наведени проблеми указивали су на дискриминацију Треће армијске области која је, међу официрима и подофицирима, често називана „казненом командом за официре и подофицире“, због чега су ови нерадо и са закашњењем долазили на места својих службовања када би бивали одређени да у њој раде.¹³⁷ Такво мишљење о Вардарској Македонији задржало се чак и након завршетка Другог светског рата (1941-1945), све негде до 1960. године.¹³⁸

Постојао је проблем са одзивом регрута. Наиме, македонско становништво нерадо се одазивало војним позивима које је слала војска државе за коју је сматрало да их угњетава. Осим тога, јединице на југу биле су исцрпљиване и сталном борбом са четама ВМРО аутономаша и албанским одметницима – качацима, а великом броју војника (официра, подофицира и редова), који су родом били ван Вардарске Македоније, сметале су и врела и незгодна клима, као и мочваре пуне маларичних комараца.

Што се тиче националне припадности војске у Вардарској Македонији, она је била разнородна. Редове су сачињавали припадници свих југословенских народа док су, са друге стране, официрски и подофицирски кадар углавном чинили Срби, мада је било и Хрвата и Словенаца који су некада били командни кадар, у Првом светском рату (1914-1918), поражене аустро-угарске војске.

Снаге Министарства унутрашњих дела Краљевине СХС/Југославије – полиција, жандармерија и „летећи одреди“

Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС/Југославије било је централни орган свих полицијских структура (полиције, жандармерије и тзв. „летећих одреда“ који су образовани на територији Вардарске Македоније). Било је подељено на че-

¹³⁷ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 96.

¹³⁸ О томе је, на пример, говорио Мирко Тошић Малешевић, потпуковник Југословенске народне армије (ЈНА): *Када сам, 1951. године, као млади официр, добио распоред у Башино Село код Велеса, многи моји другови-официри су говорили да ми место службовања није најсрећније. Наиме, тада се сматрало да је одлазак у Македонију била нека врста казне, мада држава и војска то никада нису званично говориле нити су слање на службу у Македонију сматрале као кажњавање људи. То су официри тако незванично говорили међу собом, будући да је међу народом ван Македоније владало уверење да је Македонија заостало подручје са пуно мочвара и маларије. Ја сам, додуше, никада тако нешто нисам мислио, нити сам одлазак у Македонију доживљавао као казну. Напротив, у Македонији сам, после Башиног Села код Велеса у коме сам био до 1952, службовао још у самом Велесу током 1952. године, потом у Ђорче Петрову код Скопља од 1952. до 1962. и у Битољу од 1962. до 1967. године и године службовања у Македонији су ми биле најлепше године. У Битољу сам, након пензионисања 1967. године, живео још пет година када сам се, 1972. године, преселио у Београд, првенствено да бих деци обезбедио боље школовање и веће шансе за запослење.* Казивање потпуковника Мирка Тошића Малешевића (1921-2009) које је, маја 2005. године, забележио Никола Тошић Малешевић.

тири одељења: за државну заштиту, јавну безбедност, самоуправу и управу.¹³⁹ При том су одељење за државну заштиту и одељење за јавну безбедност сачињавали Врховну полицијску управу.

У периоду од 1918. до 1929. године полицијска управа на простору Вардарске Македоније је, као и у целој држави, била подељена на обласне, окружне, среске и општинске полицијске управе.¹⁴⁰ Тек доношењем Закона о унутрашњој управи од 19. јуна 1929. године извршено је одвајање полицијских установа од других општинских управних области, а као основна административна јединица у којој се обавља месна полицијска делатност означена је општина.¹⁴¹ Такво стање остало је до 1941. године. Главна надлежност полицијских снага био је надзор над „непоузданим елементима“, на пример, комунистима, присталицама ВМРО (аутономистичке) и ВМРО (уједињене), јатацима качака и сл. Осим тога, постојала је и погранична полиција чији је задатак био да прегледа исправе, спречава излазак из земље војницима сталног кадра, официрима, подофицирима и војним обвезницима и да хапси војне бегунце и лица са потерница. Надгледала је и иселјавање, увоз и извоз оружја, као и јавне објекте на граници као што су, на пример, хотели, гостионице, механе и сл.

Жандармерија је у Вардарској Македонији била организована у Другу жандармеријску бригаду са седиштем у Скопљу, тачније, у Први батаљонски штаб Друге жандармеријске бригаде чије је седиште такође било у Скопљу (седиште Другог батаљонског штаба Друге жандармеријске бригаде налазило се у Косовској Митровици).¹⁴² Задатак жандармерије био је старање о јавном реду, миру и поретку у најширем смислу, обезбеђивање примене и извршавања закона и очување јавне безбедности.¹⁴³ Међутим, треба напоменути да, као и међу официрима и подофицирима војске, област Вардарске Македоније није била нимало популарно место за службовање међу припадницима снага Министарства унутрашњих дела Краљевине СХС/Југославије.¹⁴⁴

„Летећи одреди“ жандармерије у Вардарској Македонији били су образовани, почевши од 5. септембра 1922. године, због процене државних власти Краљевине СХС/Југославије да им регуларне снаге безбедности (војска, полиција и жандармерија) неће бити довољне за пацификацију прилика на југу. Ови одреди били су образовани од добровољно пријављеног кадровског људства из редова жандармерије, а били су снабдевани од стране војске.¹⁴⁵ Задаци су им били специфични: то није било старање о јавном реду, миру и поретку, нити обезбеђивање и извршава-

¹³⁹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 86.

¹⁴⁰ Isto, str. 86-87.

¹⁴¹ Isto, str. 87.

¹⁴² Isto, str. 92.

¹⁴³ Може се рећи да је у оно време жандармерија била оно што се данас зове полиција, док је тадашња полиција пре одговарала некој врсти обавештајне службе, него данашњој полицији.

¹⁴⁴ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 201.

¹⁴⁵ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 105-106.

ње закона и очување јавне безбедности, већ борба и гоњење чета ВМРО аутономаша и албанских одметника – качака, као и искорењивање „бугарштине“ код народа у Вардарској Македонији, тј. сваке симпатије према Бугарској која би се могла јавити међу народом.¹⁴⁶ Ови одреди бројали су 557 жандармеријских официра, подофицира и обичних жандарма и били су распоређени по селима и градовима у областима Скопља, Куманова, Криве Паланке, Светог Николе, Кавадараца, Преспанског језера и слива реке Брегалнице који су, по оценама власти Краљевине СХС/Југославије, била најугроженији од стране чета ВМРО аутономаша и албанских одметника – качака.¹⁴⁷

Иако су за полицајце, жандарме и припаднике „летећих одреда“ постојали јасни прописи како се морају понашати и које су казне за њихово кршење, то често није имало никаквог ефекта, а припадници поменутих оружаних снага су се према народу на југу, неретко, односили осино и бахато, а такође су злоупотребљавали своја овлашћења. Дешавала су се и премлаћивања, вербалне увреде и малтретирања, поготово од стране припадника „летећих одреда“ када би кретали, или завршавали, акције против чета ВМРО аутономаша и качака. Забележено је да су полицајци, жандарми и „летећи одреди“ крали, изнуђивали и отимали новац од људи у Вардарској Македонији¹⁴⁸, док је локално становништво често терано и да кулучи, о свом трошку и без плате (на пример, приликом одржавања путева, чувања железничке пруге, изградње жандармеријских станица и сл.). Такође треба напоменути и да је велики број полицијских и жандармеријских чиновника који је служио у Вардарској Македонији био без икаквих школских и моралних квалификација.¹⁴⁹ Дешавало се чак и то да се у полицију и жандармерију на југу постављају људи кажњавани због крађе и других злодела,¹⁵⁰ односно они који имају кривичне досијее.¹⁵¹ Такође, на југ су слати и полицајци и жандарми наклоњени опозиционим странкама.¹⁵² Стога није чудно што су припадници Министарства унутрашњих дела Краљевине СХС/Југославије били крајње непопуларни у Вардарској Македонији иако су, са друге стране, били веома ефикасни у сузбијању кривичних дела која су, међу собом, вршили сами становници Вардарске Македоније (на пример: пљачке, убиства, преваре, паљења имовине због свађа и заваде (ово последње је било нарочито раширено међу сеоским становништвом) и слично). Тако је, рецимо, забележено да је

¹⁴⁶ У тој борби за искорењивања „бугарштине“ веома често се претеривало. За то је везана једна занимљива епизода. Наиме, 1925. године, у село Бигор Доленци код Кичева, у тадашњој Битољској области, свратили су краљ Александар I Карађорђевић, његов ађутант и велики жупан Битољске области. Дочекали су их председник општине и кметови из Бигор Доленци и околних села. Пошто им је краљ уручио новчану помоћ за изградњу школе, упитао је председника општине: *Има ли у народу и данас људи који се осећају као Бугари?* На то је председник општине иронично одговорио: *Нема, Ваше величанство. Да нема ових наших џандара, који нам сваки дан псују матер бугарску, ми не би уопште знали за Бугаре!*, Архив Српске науке академија и уметности (АСАНУ), бр. 13317/44, 1-2.

¹⁴⁷ АЈ, бр. 14-177-656, 1117.

¹⁴⁸ Rudolf Arčibald Rajs, *Čujte Srbi!*, Zlatna knjiga, Leskovac, 2009., стр. 69. (prvo izdanje je iz 1928. godine).

¹⁴⁹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., стр. 198.

¹⁵⁰ Rudolf Arčibald Rajs, *Čujte Srbi!*, Zlatna knjiga, Leskovac, 2009., стр. 68-69. (prvo izdanje je iz 1928. godine).

¹⁵¹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 201.

¹⁵² Исто, стр. 201.

процент неислеђених кривичних дела, 1929. године, био свега 1,5%.¹⁵³ На крају, треба констатовати да су припадници Министарства унутрашњих дела Краљевине СХС/Југославије били главно упориште и главни спроводници власти прве југословенске државе на територији Вардарске Македоније и то много више него војска или цивилне власти.

Што се тиче националне припадности људи који су служили у полицијским, жандармеријским и снагама „петећих одреда“ на простору Вардарске Македоније, они су, углавном, били Срби, мада је било и припадника локалног македонског становништва.

Обрачуни са ВРМО аутономашима и „противкомитски одреди“

Како смо већ раније у тексту говорили, од фебруара 1901, у Македонској револуционарној организацији (МРО) постојале су две струје: централистичка, која се залагала за аутономну Македонију, а убрзо и за Македонију која би била, или независна или федерална јединица Балканске Федерације и врховистичка (пробугарска), која се залагала за прикључење Македоније Бугарској. Расцеп се све више продубљивао и коначно је достигао врхунац у мају 1908. године када су присталице формирања посебне македонске државе, које су предводили Јане Сандански из села Влахи код Мелника¹⁵⁴ и Тодор Паница¹⁵⁵, на конгресу у Банском у Пиринској Македонији, одлучиле да напусте МРО и оснују своју организацију коју су назвали Македонско-одринска револуционарна организација (мак. Македоно-одринска револуционерна организација – скраћено МОРО). На њено чело дошао је поменути Јане Сандански. Што се тиче изворне Македонске револуционарне организације (МРО), њоме је сада управљала пробугарска струја коју су, најпре водили Христо Татарчев, Христо Матов¹⁵⁶ и Дамјан Даме Груев, а неколико година касније, тачније 1911. године, вођство су преузели Тодор Александров из Новог Села код Штипа, Петар Чаулев из Охрида и Александар Протогеров, такође из Охрида. Две године касније, 4. маја 1910, део чланова МОРО-а, на челу са Христом Чернопејевим из села Криволак код Кавадараца, поново је прихватио пробугарска гледишта, па је основао своју организацију – Бугарску народну македонско-одринску револуционарну организацију (мак. Бугарска народна македоно-одринска револуционерна организација – скраћено БНМОРО) која се већ у фебруару 1911. поново припојила бугаризованој МРО, а помињани Христо Чернопејев је постао један од вођа бугаризоване МРО.

Током бугарске окупације Вардарске Македоније у Првом светском рату (1915-1918), бугарска власт и војска, потпомогнути поменутом бугаризованом Македонском револуционарном организацијом (МРО) скоро потпуно су, убиствима и прогонима, уништили присталице посебности Македоније организоване у МОРО, а сама МОРО

¹⁵³ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 94.

¹⁵⁴ Село Влахи и град Мелник се данас налазе у Бугарској.

¹⁵⁵ Тодор Паница је био из града Орјахово, на обали Дунава у северној Бугарској. Иако је по пореклу био Бугарин, Тодор Паница се осећао и изјашњавао као Македонац.

¹⁵⁶ Христо Матов је био професор из Струге.

је престала постојати.¹⁵⁷ Ипак, поразом Бугарске у Првом светском рату, у јесен 1918, дошло је и до распада бугаризоване МРО. Њихово вођство и чланство, које се током Првог светског рата (1914-1918) здушно борило на страни Бугарске, било је потпуно ошамућено и деморализовано бугарским поразом и враћањем Вардарске Македоније под српску/југословенску власт, тако да се постављало питање: шта даље?

Пошто је прошао први шок изазван бугарским поразом, највећи део руководства и присталица бугаризоване МРО поново се организовао. У томе им је помогла и чињеница да су, након бугарске пропасти, на време склонили већину свог оружја у Пиринску Македонију. Дана 20. децембра 1919, у Софији, уз подршку бугарског двора, владе и оружаних снага, основали су Унутрашњу македонску револуционарну организацију (аутономистичку) (мак. Внатрешна македонска револуционерна организација (аутономистичка) – скраћено ВМРО (аутономистичка)) која се залагала за прикључење Македоније Бугарској и терористичку борбу против власти Краљевине СХС/Југославије и Краљевине Грчке. На њено чело постављен је Тодор Александров. ВМРО (аутономистичка) је, марта 1922, основала и своју омладинску организацију – Македонску омладинску тајну револуционарну организацију (МОТРО).¹⁵⁸ Њено чланство је било подељено на тзв. „петорке“ којима су руководили „петари“ потчињени најближем револуционом комитету ВМРО аутономаша. Чланови МОТРО-а су се састајали седмично и себе су називали „борци за ослобођење Македоније“. МОТРО је поделила Вардарску Македонију на пет револуционарних округа.¹⁵⁹ Маја 1926, ВМРО аутономаша су почели оснивати и женске седмочлане групе назвавши их Тајна културно-просветна организација македонских Бугарки.¹⁶⁰

Са друге стране, мањи део руководства и чланства некадашње бугаризоване МРО, на челу са Христом Татарчевим и Христом Делкалчевим¹⁶¹, одбацио је дотадашња пробугарска уверења и пригрлио она о посебности и независности Македоније, које су пре њих неговале присталице уништене МОРО. Они су, заједно са неким бившим члановима поменуте уништене МОРО, међу којима је најпознатији био Тодор Паница, 4. децембра 1921, у Горњој Џумаји (Благоевграду), основали Унутрашњу федеративну македонску револуционарну организацију (мак. Внатрешна федеративна македонска револуционерна организација – скраћено ВФМРО) и почели се сукобљавати са ВМРО аутономашима. Поменути сукоб кулминирао је децембра 1922. године, када су ВРМО аутономаша напали централу ВФМРО у Неврокопу у Пиринској Македонији, тј. Бугарској, и до јануара 1923, уништили поменути организацију. Ипак, мањи део присталица ВФМРО, које је водио Тодор Паница, склонили се у Краљевину СХС/Југославију и у Београду, почетком 1923, основао

¹⁵⁷ Тако је, 20. априла 1915. код села Пирин код Благоевграда у Бугарској убијен и вођа МОРО-е Јане Сандански. Присталице бивше МОРО су прогањане и убијане, чак и након Првог светског рата. У том периоду главни починиоци злочина над њима били су припадници ВМРО (аутономистичке) која је наследила бугаризовану МРО.

¹⁵⁸ Бранислав Павловић, *Бугарски ирденстички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 15-16.

¹⁵⁹ Исто, стр. 15-16.

¹⁶⁰ Исто, стр. 15-16.

¹⁶¹ Христо Делкалчев је био из села Владово код Водена. Село Владово и град Воден данас се налазе у Грчкој. Владово се данас зове Аграс, а Воден – Едеса.

Македонску федеративну организацију (МФО) која је преузела циљеве ВФМРО-а. Они су почели масовно образовање својих чета које су ушле у сукоб са четама ВМРО (аутономистичке).

Међутим, крајем 1923, почели су преговори између МФО и ВМРО аутономаша око успостављања јединствене ВМРО. Преговори су уродили плодом, па је 30. априла 1924. године, у Бечу, постигнут договор под називом Протокол о уједињењу македонског револуционарног покрета, а убрзо је, да би се јавност упознала са договором, издат и Мајски манифест, 15. маја 1924.¹⁶² Договор је предвиђао борбу за стварање Македоније као посебне федеративне јединице будуће Балканске Федерације. Тако се чинило да су ВМРО аутономаша напустили свој циљ прикључења Македоније Бугарској. Али, договор није дуго потрајао. Представници ВМРО (аутономистичке), под притиском бугарске владе, повукли су своје потписе 1. августа 1924. године¹⁶³, и отпочели са прогоном Македонске федеративне организације (МФО). Напад ВМРО аутономаша био је снажан и разоран тако да је МФО, и поред жестоко пруженог отпора, престала постојати средином 1925. године, а међу убијеним члановима и присталицама МФО-е био је и вођа МФО-е Тодор Паница који је страдао у Бечу, 7. маја 1925. године. Међутим, треба поменути и то да је убрзо по повлачењу потписа 1. августа 1924, у оквиру борбе за превласт у ВМРО (аутономистичкој), 31. августа 1924. код села Лопово код Благоевграда у Бугарској био убијен њен вођа Тодор Александров. Убрзо по његовој смрти, вођство у ВМРО (аутономистичкој) преузели су Александар Протогеров и Иван Ванчо Михајлов¹⁶⁴.

Уништењем МФО и убиством Тодора Панице нису престали напори да се створи једна организација која ће бити супротност ВМРО (аутономистичкој) и која ће се залагати за посебност Македоније, а не за њено прикључење Бугарској. На конгресу у Бечу, 9. октобра 1925, групе симпатизера и бивших чланова уништених организација МФО и МОРО, као и припадници још неких македонских прогресивних група, основали су Унутрашњу македонску револуционарну организацију (уједињену) (мак. Внатрешна македонска револуционерна организација (обединета) – скраћено ВМРО (обединета)). На њеном челу нашао се Димитар Влахов, хемичар из Кукуша (Килкиса). ВМРО (уједињена) постала је најзначајнија супарница ВМРО (аутономистичкој). ВМРО (уједињена) залагала се за образовање Македоније као посебне федералне јединице будуће Балканске Федерације и она се, готово моментално, нашла под ударом чета ВМРО аутономаша, али ову организацију, за разлику од претходних, и поред свих предузетих екстремних мера, ВМРО аутономаша нису могли уништити, већ су то учиниле власти Краљевине СХС/Југославије о чему ће мо детаљније говорити касније у тексту.

Од свих поменутих македонских организација, највише проблема властима Краљевине СХС правиле су чете ВМРО (аутономистичке) које су подржавали бугарски двор, влада, а нарочито бугарска војска (али такође, од 1922. године, влада Итали-

¹⁶² *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 48.

¹⁶³ Исто, стр. 49.

¹⁶⁴ Иван Ванчо Михајлов био је из Новог Села код Штипа, исто као и Тодор Александров.

је, а од 1929. године, и влада Немачке).¹⁶⁵ ВРМО аутономаши су прве чете у Краљевину СХС, тј. Вардарску Македонију, почеле убацивати већ почетком 1920. године, а такође су, у исто време, широм Вардарске Македоније почели оснивати своје одборе и ћелије.

Поменуте прве чете ВРМО аутономаша, убачене почетком 1920, углавном нису дејствовале против државних власти и оружаних снага Краљевине СХС/Југославије, већ су се бавиле пљачкањем, уцењивањем, отимањем и убијањем турског и цинцарског становништва Вардарске Македоније, као и Каракачана, званих још и Црновунци (грчки пастири са планине Пинд који су лети дотеривали стоку из Грчке на испашу у јужне крајеве Краљевине СХС/Југославије, првенствено у Вардарску Македонију и јужну Србију до Ниша, Прокупља и Пирота¹⁶⁶). Када су се поменуте чете вратиле у Бугарску, ВРМО (аутономистичка) је одлучила да боље организује и редефинише акције својих чета. Вардарска Македонија је подељена на пет револуционарних округа од којих су три (скопски, битолски и струмички) били на територији Вардарске Македоније.¹⁶⁷ Пошто је спроведена реорганизација, у јуну 1920. поново су убачене чете из Бугарске које су на простору Брегалничког округа озбиљно угрозиле безбедност и рад државних служби¹⁶⁸, често се сукобљавајући са жандармеријским патролама. Осим тога, исте, 1920. године, ВРМО аутономаши су склопили споразум са вођама албанских одметника – качака о заједничкој акцији против Краљевине СХС/Југославије.¹⁶⁹

Почетком 20-тих година XX века главна база чета ВРМО аутономаша био је Брегалнички округ¹⁷⁰, а нарочито кочански срез¹⁷¹ који се налазио у саставу поменутог округа и који је био прво жариште активности чета ВРМО аутономаша. У поменутом срезу највише чета се налазило на планини Плачковица изнад кочанске котлине¹⁷², са њене јужне стране, на којој су била њихова скровишта, док је манастир Свети Пантелејмон (изграђен 1885. године), недалеко од села Пантелеј код Кочана, на падинама Осоговских планина, са северне стране кочанске котлине, важио за сигурно место које је пружало азил припадницима чета ВРМО аутономаша. Друго жариште био је кратовски срез¹⁷³ Скопског округа на Осоговским планинама, а треће и најкритичније малешевски срез¹⁷⁴ Брегалничког округа, на граници са Бугарском код карауле „Каци-

¹⁶⁵ У оквиру ВРМО (аутономистичке) постојала је организација под именом „Бојни Јатки“, устројена по начелу тројки. Њен задатак је био да врбује људе за ВРМО (аутономистичку) тј. организацију „Бојни Јатки“. Њихов задатак није био вршење атентата и оружаних напада већ припремање оружаних дејстава у случају устанка или избијања неке револуције.

¹⁶⁶ Каракачани (Црновунци) су стоку на испашу такође дотеривали и у јужну половину Бугарске – до планинског ланца Балкан (Стара планина).

¹⁶⁷ Друга два, солунски и серски, налазила су се на територији Краљевине Грчке.

¹⁶⁸ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 15.

¹⁶⁹ Исто, стр. 15.

¹⁷⁰ Седиште Брегалничког округа био је Штип.

¹⁷¹ Седиште се налазило у Кочанима.

¹⁷² Кочанска котлина налази се на истоку Вардарске Македоније. Кроз њу протиче река Брегалница. У поменутој котлини налази се мноштво села и два града: Кочани и Веница.

¹⁷³ Седиште се налазило у Кратову.

ца“, где су се граничари из састава 4. батаљона 49. пешадијског пука Брегалничке дивизије Треће армије Војске Краљевине СХС/Југословенске краљевске војске, односно од новембра 1931. граничари 12. чете Граничних трупа Војске Краљевине СХС/Југословенске краљевске војске, готово непрестано сукобљавали са четама ВМРО аутономаша које су убациване са територије Бугарске.¹⁷⁵

Током 1921. године, тачније у јуну и јулу месецу, чете ВРМО (аутономистичке) вршиле су препаде на железничким пругама, на потезу од Велеса ка Ђевђелији и од Скопља ка Куманову и даље ка Прешеву. Приликом напада код Куманова био је рањен машиновођа, док је локомотива била уништена.¹⁷⁶ Напад је изведен од стране чете ВМРО аутономаша која је бројала 16 људи.¹⁷⁷ У јулу 1921, нападнути су војни магацини у Битољу и Кичеву¹⁷⁸, а 16. августа исте године, нападнута је и опљачкана жандармеријска станица на Лисцу код Штипа¹⁷⁹. Те 1921. године, чете ВМРО аутономаша су, у околини Штипа, масовно одвраћале месно македонско становништво од службења у Војсци Краљевине СХС/Југословенској краљевској војсци.¹⁸⁰ И наредних година, напади, саботаже и сукоби су се наставили. Маја 1922. године, у Брегалничком округу, убијен је жандармеријски капетан Еуген Модерчин са својих пет потчињених. У септембру 1922, убијено је 12 сељака из села Сушево код Штипа, а у јесен исте године нападнути су колонисти у селу Ерцелија, код града Свети Никола (мак. Свети Николе)¹⁸¹. Дана 16. јануара 1923, чете ВМРО аутономаша извршиле су упад у колонистичко село Олујић (данас Кадрифаково) код Штипа, починивши, том приликом, један од најтежих злочина на простору Вардарске Македоније којим се ничим није могао оправдати – измасакрирали су 23 становника поменутог села, а већина убијених била су деца.¹⁸² Крајем фебруара 1923, у селу Тонатарци код Штипа убијено је осам војника, један полицијски писар и један жандармеријски наредник. На жалост, два последња догађаја, масакр у Олујићу (Кадрифакову) и убиства у Тонатарцима, изазвали су бруталан одговор власти Краљевине СХС и почињење новог злочина, такође једног од најтежих, у жалосној борби између ВМРО аутономаша и државних власти Краљевине СХС/Југославије. Наиме, 2. марта 1923, војска Краљевине СХС упала је у село Гавран код Радовишта (мак. Радовиш) и митраљезима поубијала 56 мештана овог села, углавном старијих јер су млађи побегли у шуму, на прву вест о доласку војника. Масакр у Гаврану такође се никако није могао оправдати, па су чак и многи народни посланици

¹⁷⁴ Седиште се налазило у Берову.

¹⁷⁵ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 21.

¹⁷⁶ АЈ, бр. 14-179-664, 789, 810.

¹⁷⁷ АЈ, бр. 14-179-664, 789, 810.

¹⁷⁸ АЈ, бр. 14-179-664, 913.

¹⁷⁹ АЈ, бр. 14-179-664, 756, 759.

¹⁸⁰ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 20.

¹⁸¹ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 38.

¹⁸² *Vladan Jovanović, Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 193. i 195.

у Београду тај догађај назвали општом тугом и срамотом државне власти Краљевине СХС/Југославије.¹⁸³

Учестали напади ВМРО (аутономистичке) испровоцирали су још агресивнији одговор власти Краљевине СХС/Југославије. Убрзо по масакру у селу Гавран, за новог великог жупана Брегалничке области постављен је, априла 1923, Добрица Матковић. Он је удвостручио број „петећих одреда“ и у Брегалничку област довео велики број војних, полицијски и жандармеријских јединица. Уз то, у лето 1923, влада Краљевине СХС/Југославије је великим новцем, а можда и још неким, до данас непознатим методама, привукла на своју страну део припадника чета ВМРО аутономаша који су образовали своје чете и ставили се у службу власти Краљевине СХС/Југославије. Они су, такође, распоређени у Брегалничку област и названи су „противкомитски одреди“. Те, може се слободно рећи, паравојне јединице наступале су прилично самостално али, у исто време, и неодговорно. Масовно су терорисали своје дојучерашње саборце и њихове симпатизере међу локалним македонском становништвом, али такође и људе који са ВМРО аутономашима нису имали никакве везе, тако да је, до данас, број њихових жртава остао непознат. Једино је сигурно да није био мали.¹⁸⁴

Тако се догодило да се на релативно малом простору, на истоку Вардарске Македоније, сконцентрише велика оружана сила, око 35.000 људи.¹⁸⁵ Све поменуте јединице и одреди почели су непрекидно крстарити Брегалничком облашћу, масовно хапсећи људе и малтретирајући, а често и убијајући, локално македонско становништво што је, са друге стране, код њега све више изазивало одијум према Краљевини СХС/Југославији и окретало га ка ВМРО аутономашима и бугарској политици. У затвору у Штипу лежало је 150-200 ухапшеника, а капацитет му је био максимум за 50 особа.¹⁸⁶ У граду Свети Никола, септембра 1923, без милости је пребијено 50 људи.

Живот у селима и градовима Брегалничке области постао је паралисан у сваком погледу, па је дошло да масовног бежања у Бугарску.¹⁸⁷ ВМРО аутономаша и бугарска влада која је стајала иза њих, наравно, очекивали су да ће на њихове акције власти Краљевине СХС/Југославије брутално реаговати и таква ситуација им је и одговарала, будући да су на тај начин придобијали нове присталице. Нарочито су им се прикључивале особе избегле из Брегалничке области у време власти Добрице Матковића.

И у другим областима Вардарске Македоније, власти и оружане снаге Краљевине СХС/Југославије предузимале су покушаје да елиминишу чете ВМРО аутономаша, ширећи, при том, терор међу локалним македонским становништвом. Тако су, на пример, маја 1923. у селу Смоквице код Ђевђелије претучена 44 човека, док је на више њих пуцано, срећом без жртава. У тетовском крају је, током 1923, вршено масовно

¹⁸³ АСАНУ, бр. 13316/104, 1.

¹⁸⁴ „Противкомитски одреди“ су, на пример, у селима Овче поље (мак. Овче поле), током августа 1923, претукли масу сељака. Остало је забележено да је, после те туче, 130 сељака лежало увијено у овчије коже не би ли се опоравили од ужасних удараца које су задобили.

¹⁸⁵ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 39.

¹⁸⁶ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 193.

¹⁸⁷ Isto, str. 193.

хапшење, углавном невиног, народа, у Куманову је, исте године, средски начелник претукао учитеља оптужујући га да је бугарски јатак, док су, фебруара 1924, жандарми у Велесу и велешком крају (у селима Дреново, Бањице, Врлевци, Слп, Отиштино, Карабуњиште, Бистрица, Крива Крушка и другим) масовно хапсили, мучили и пребијали људе, изнуђујући од њих признања да су јатаци ВМРО аутономаша.¹⁸⁸ Приликом поменуте акције у велешком крају, у Новом Селу су убијена два сељака. Војници-граничари су, 1925. године, у селу Мојина код Ђевђелије убили и опљачкали трочлану породицу, током 1926. године, од стране жандарма је убијено 11 особа (углавном у пределима централне и источне Вардарске Македоније), а у 1927. години, такође од стране жандарма, убијена је једна особа у Ђевђелији и једна у Неготину.¹⁸⁹ Оправдање за ова убиства су била да су убијени били јатаци ВМРО аутономаша, али то углавном није било тачно, већ су људи убијани или из користољубља, или због лажних оптужби да су јатаци, или зато што су се свађали са жандармима и војницима.

Међутим, и поред примењених мера, акције ВМРО аутономаша нису престајале. У питању су били напади, атентати, убиства војника, полицајаца, жандарма, чиновника, присталица власти Краљевине СХС/Југославије и сл. Али, такође су убијани и противници ВМРО (аутономистичке) по било ком основу (рецимо, присталице ВМРО (уједињене), присталице Македонске федеративне организације (МФО) и њихове чете и сл.). Рудолф Арчибалд Рајс је забележио да је у периоду од 1918. До 1923. године у Вардарској Македонији, од стране ВМРО аутономаша, убијено 300 цивила¹⁹⁰. Код Кочана је, 28. октобра 1924, убијен Ефтим Дамјановић, један од команданата „летећих одреда“.

Почетком 1925, у ВМРО (аутономистичкој), у борби за превласт образовале су се две струје око двојице вођа поменуте организације: протогеровисти – присталице Александра Протогерава и михајловисти – присталице Ивана Ванча Михајлова. Неспособне за компромис оне су се, од почетка исте године, упустиле у жесток међусобни обрачун. Ређала су се бројна брутална убиства, тако да се стицао утисак да су се поменуте две струје ВМРО (аутономистичке) просто међусобно истребљивале.¹⁹¹ Једна од жртава био је и сáм Александар Протогеров који је убијен 7. јула 1928. у Софији, од стране михајловиста. По његовом убиству најзначајнији представници струје протогеровиста били су Георги Поп Христоар из села Крстоар код Битоља, Кирил Прличев из Охрида, Георги Баждаров из села Горно Броди¹⁹² код Сера и Наум Томалевски из Крушева. Иван Ванчо Михајлов био је мета атентата у Софији у мају 1933. али је успео да преживи (убијен је његов пратилац), док се највећи интензитет у обрачуну између поменуте две струје ВМРО (аутономистичке) одиграо током јуна месеца исте године.¹⁹³

¹⁸⁸ Isto, str. 199.

¹⁸⁹ Isto, str. 200.

¹⁹⁰ АСАНУ, бр. 13313/3, 13.

¹⁹¹ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 18.

¹⁹² Село Горно Броди се данас налази у Грчкој и зове се Ано Вронду.

¹⁹³ Поред Александра Протогерава, најзначајније жртве међу протогеровистима били су Ђорђи Баждаров, Наум Томалевски, Димо Хаџи-Димов и Васил Пундев, док су међу михајловистима то били Јордан Ђурков, Симеон Ефтимов и Димитар Михаилов., *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 195.

Ипак, и поред поменутог међусобног обрачуна, напади ВМРО аутономаша су настављени. У Штипу је, 25. октобра 1925, убијен мајор Радован Шарановић, у Струмици су, 1. маја 1926, бачене бомбе на хотел „Српски Краљ“ и том приликом су погинули један цивил и један војник, 3. јула 1926. у Битољу је убијен власник и директор новина *Лужна звезда* Спасоје Хаџи-Поповић, а касније током лета 1926, у Царевом Селу (Делчеву), убијен је полицијски повереник.¹⁹⁴ Даље, током целе 1926. године, чете ВРМО аутономаша бацале су бомбе на јавна места, најчешће пијачним данима, у Струмици, Царевом Селу (данас Делчево), Ђевђелији, Кочанима и другим местима. Приликом тих напада убијена су 102 лица (углавном недужни цивили).¹⁹⁵ Дана 15. јула 1927. бачена је бомба на хотел у Кочанима, 5. октобра 1927. у Штипу је убијен генерал Михајло Ковачевић, у јесен 1927. нападнуто је стовариште монопола дувана у Прилепу, у Скопљу је 13. јануара 1928. убијен полицијски писар Велимир Прелић, а у Тетову, такође почетком 1928, адвокат Стојановић.¹⁹⁶ Током 1927, припадници ВМРО (аутономистичке) извели су и три напада на територији Србије: напали су барутану код Зајечара, војни магацин код Пожаревца и војни магацин у Крагујевцу.¹⁹⁷ Исто тако, у периоду од 1926. до 1929. године, железничке пруге Скопље-Ђевђелија-југословенско/грчка граница и Скопље-Куманово-Прешево, биле су мета 28 забележених диверзија од стране ВМРО аутономаша.

У време Шестојануарске диктатуре (1929-1934) власти Краљевине СХС/Југославије појачале су обрачун са ВМРО (аутономистичком). У том периоду више жртава је пало на страни ВМРО аутономашких чета, него међу припадницима оружаних снага Краљевине СХС/Југославије. Али, и поред тога, терористички напади су настављени. Дана 30. новембра 1929, код Цариброда¹⁹⁸ (на територији Србије), чете ВМРО аутономаша напале су међународни воз и оштетиле пругу Ниш-Софија. Наредног дана, 1. децембра, напале су раднике из Пирота који су дошли да поправе штету. Срећом, у ова два напада није било жртава.¹⁹⁹ Наредне године, 9. марта 1930. године, у Струмици је убијен полицијски стражар Гоговић и бачена бомба на кафану „Уједињење“ када је рањено 16 особа. У пролеће исте године бачено је неколико бомби у Кочанима, срећом без жртава. У даљем току 1930. године и у периоду од јануара до новембра 1931. ређали су се напади ВМРО аутономаша.²⁰⁰ Списак њихових напада би, како се изразио колега-историчар Бранислав Павловић у

¹⁹⁴ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 39. и Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 195-196., 200.

¹⁹⁵ Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 196.

¹⁹⁶ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет у Краљевини Југославији* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 27., *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 39. и Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 195.

¹⁹⁷ Ђорђе Васиљевић, *Завера против Србије: ВМРО Ванче Михаилова*, Политика, Београд, 1991., стр. 34.

¹⁹⁸ Цариброд се од 1951. године зове Димитровград.

¹⁹⁹ Vlado Jovanović, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 295-296.

²⁰⁰ Један од њих био је напад на жандармеријског наредника у Охриду који је убије средином октобра 1930. године.

свом раду, подсећао на ишчитавање телефонског именика, па стога овом приликом нећемо наводити све нападе (само ћемо скренути пажњу да су припадници ВМРО аутономаша у току ове године извели и два препада и пљачке на територији Србије – у Нишу и Београду).²⁰¹ Средином новембра 1931. у Ђевђелији су се догодила три напада. Најпре је код железничке станице убијен један војник (том приликом је ипак спречено дизање у ваздух воза „Симплон Оријент експрес“), затим је бачено 25 бомби широм града, да би на крају било бачено неколико бомби на касарну и том приликом убијена два, а рањена три војника.²⁰² Ипак, приликом истраге ових напада југословенска влада је дошла до извесних доказа да је умешана и сама бугарска влада. То је резултирало претњом бугарској влади да ће Југославија сваки наредни напад/препад изнети пред Друштво народа.²⁰³ Ова претња је имала учинка тако да све до априла 1932. није било нових инцидената.

У априлу 1932. подметањем mine у фуруну радника-железничара у селу Алинци код Прилепа,²⁰⁴ напади су настављени. Током те године, највише су на удару биле железничке пруге у целој Вардарској Македонији. Због тога је југословенска влада упутила протест бугарској претећи да ће предузети нове, оштрије мере дуж границе Југославије и Бугарске. Одговор бугарске владе био је да они не могу да спрече атентате ВМРО аутономаша ни на својој територији, а камоли на туђој (разлог за овакав одговор бугарске владе био је бесомучно истребљивање протогеро-виста и михајловиста на улицама бугарских градова, као и убиства свих оних који су се противили ВМРО аутономашима).²⁰⁵ Идуће, 1933. године, напади су настављени, али са прекидима. Вршени су у току јануара и фебруара 1933. Затим су престали. Обновљени су у априлу и мају 1933, након чега је опет наступио прекид до јуна када су напади обновљени. Престали су у јулу и то затишје је трајало до септембра и октобра 1933. када су борбе обновљене, а Граничне трупе Југословенске краљевске војске на границама са Бугарском и Грчком²⁰⁶ спречиле продор великог броја чета и поубијале знатан број њених припадника.²⁰⁷ Међутим, у 1933. години, за разлику од ранијих прилика, становници локалних села, уморни од сталних борби, и сами су помагали југословенским оружаним снагама у акцијама против чета ВМРО (аутономистичке). Тако су, на пример, у априлу 1933, жандарми и селџаци из околине Царевог Села (Делчева) ликвидирали Миту Паликрушева и њего-

²⁰¹ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 30.

²⁰² Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 297-298.

²⁰³ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 30.

²⁰⁴ АЈ, бр. 14-200-729, 372.

²⁰⁵ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 30-31. и Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 298.

²⁰⁶ ВМРО (аутономистичка) није своје чете убацивала само директно из Бугарске у Југославију, већ је то вршила и преко територије Грчке, тако што је своје чете најпре тајно пребацивала у Грчку, а затим одатле у Југославију.

²⁰⁷ У овим борбама је било жртава и са југословенске стране. Тако су, на пример, чете ВМРО аутономаша нападе југословенске граничаре код Босилеграда (у Србији) и при том убиле једног војника.

ву чету.²⁰⁸ У јуну исте године, сељаци из Новог Села код Струмице и жандарми уништили су чету Илије Бајковског, истог месеца мешовите жандармеријско-сељачке потере уништиле су чете ВМРО аутономаша код села Драмче код Царевог Села (Делчева) и села Бајково код Струмице, у јулу сељаци из Соколараца код Кочана и жандарми ликвидирали су још једну чету ВМРО аутономаша, а истог месеца сељаци из Стојакова ликвидирали су целу чету Стојана Мандалова и самог Мандалова.²⁰⁹

Напади су прекинути у новембру 1933. године. Обновљени су у децембру, али су, за разлику од ранијих напада, били веома ограниченог карактера, највероватније због посете бугарског цара Бориса II Сакс-Кобург-Гота Југославији²¹⁰, од 10. до 13. децембра. Након децембра 1933. није више било нових напада.

Наредна, 1934. година донела је смрт краљу Александру I Карађорђевићу, али такође и смрт ВМРО (аутономистичкој). Да би сазнали како и зашто се то догодило морамо се вратити пет година уназад. Септембра 1929. године југословенска обавештајна служба сазнала је да је ВМРО (аутономистичка) добила новог помагача – Немачку. Наиме, југословенски обавештајца Танасије Таса Динић, преко својих веза, сазнао је поменутог месеца да је немачка влада дала ВМРО (аутономистичкој) 17 милиона марака.²¹¹ То је значило да је Немачка, као главна поражена држава у Првом светском рату (1914-1918), постала непосредно заинтересована да се подрива Југославија, настала као производ Немачкој омраженог „Версајског система“ (стање успостављено након Првог светског рата 1918). Али, немачка помоћ изазвала је још дубљи раскол међу ВМРО аутономашима који је, да подсетимо, трајао од почетка 1925. године. Михајловисти су почели гајити наде да могу да се отарасе бугарског старатељства и створе независну Македонију под немачким протекторатом. Због тога су, на конгресу ВМРО (аутономистичке) у Софији 17. децембра 1930. године,²¹² који је представљао покушај бугарске владе да помири две струје поменуте организације, одбили сваки споразум са протогеровистима и избацили паролу о стварању независне Македоније (састављене од сва три дела – југословенског, бугарског и грчког), напуштајући на тај начин становиште да се Вардарска Македонија мора припојити Бугарској. Штавише, михајловисти не само да су напустили поменуту идеју већ су додали и то да би будућој независној Македонији требали припасти и бугарски крајеви Дупнице и Ћустендила²¹³ који историјски никада нису припадали Македонији. Овакав став михајловиста, природно, изазвао је бугарски двор и владу, и од тада Иван Ванчо Михајлов и његове присталице почињу да губе њихову подршку. Бугарски двор и влада су од септембра 1933. покушавале да се приближе Југославији. То су, са своје стране, испратили протогеровисти и, крајем поменуте године, издали декларацију где су, по први пут, дозвољавали могућност да Вардарска Македонија, као федерална јединица, буде у саставу Југославије која би била уређена као савезна држава (федерација).

²⁰⁸ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 196.

²⁰⁹ Исто, стр. 196. и 201.

²¹⁰ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 31.

²¹¹ Исто, стр. 29.

²¹² Исто, стр. 30.

²¹³ Исто, стр. 30.

Губећи све више подршку бугарског двора и владе, михајловисти су се све јаче везивали за Немачку у којој су, 30. јануара 1933, на власт дошли нацисти на челу са Адолфом Хитлером и који су се, за разлику од свих ранијих немачких влада, све више припремали за вођење новог агресивног светског рата, а циљ је, као и у Првом светском рату, поново био исти – успостављање немачке превласти и владавине у Европи и свету. У јануару 1934, Иван Ванчо Михајлов је још гласније почео заступати своју тезу о независној Македонији (са Дупницом и Ћустендилом у њеном саставу) под немачким протекторату, а све наведено јавно је износио на конгресу ВМРО (аутономистичке) у Софији 25-27. фебруара 1934.²¹⁴ Такво стање ствари изнервирало је бугарске власти, па је председник бугарске владе, Никола Мушанов, 4. марта, позвао Михаила Монева, једног од водећих чланова михајловистичке струје, и на најстрожи и претећи начин га упозорио да се не смеју организовати никакви упади у Југославију, нити изазивати погранични инциденти.²¹⁵ У супротном, Мушанов је Моневу и михајловистима претио најенергичнијим мерама и ставио до знања да ће бугарска влада знати да наметне своју вољу у циљу одржавања мира. На ова упозорења михајловисти се нису обазирали, али је два месеца касније наступио догађај који ће из темеља променити ситуацију. Наиме, 19. маја 1934. у Бугарској је извршен државни удар. Организатори и извршиоци су били припадници војно-политичких кругова „Мрежа“ (буг. „Звено“), под вођством пуковника Кимона Георгијева, и „Војног савеза“, под вођством пуковника Дамјана Велчева. Разлози за државни удар лежали су у незадовољству бугарских официра и политичара бугарске деснице дотадашњим вођењем спољне и унутрашње политике и унутрашњом политичком ситуацијом у Бугарској. Бугарски владар, цар Борис II Сакс-Кобург-Гот, нашао се пред свршеним чином и био приморан да за новог председника владе постави Кимона Георгијева (иначе, бугарски владар је приватно био задовољан развојем ситуације, тј. државним ударом). Парадоксално, иако су чланови споменутих војно-политичких кругова били десничари, они су се залагали за још тешње повезивање са Југославијом, него што је то чинила претходна бугарска влада, и ступање у савезништво са Француском.²¹⁶

Влада Кимона Георгијева одмах је декретима забранила све политичке партије, организације и удружења, увела строгу цензуру штампе и медија и прокламовала начела снажне и ауторитарне власти. Једна од жртава нове бугарске владе била је и ВМРО (аутономистичка). Сматрајући је за главну сметњу побољшању односа са Југославијом, Кимон Георгијев је 20. маја 1934. потписао декрет којим се забрањује њен рад и издао наредбу којом се наређује хапшење њеног вођства.²¹⁷ Многи чланови ВМРО (аутономистичке), тачније њене михајловистичке струје, били су ухапшени, а још већи број је био приморан да побегне из Бугарске, међу њима и Иван Ванчо Михајлов. Протогеровистичка струја ВМРО (аутономистичке), пак, сама је нестала. Будући да су се њени циљеви поклапали са циљевима владе Кимона Ге-

²¹⁴ Исто, стр. 33.

²¹⁵ Исто, стр. 33.

²¹⁶ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 200.

²¹⁷ Исто, стр. 201.

оргијева, они су се потпуно утопили у редове нових бугарских власти. Тако је у рекордном року, буквално за један дан уништена ВМРО (аутономистичка).²¹⁸ Тиме је целој Бугарској и свој међународној јавности коначно постало јасно да је деловање ВМРО аутономаша било могуће само дотле док су имали подршку бугарског двора, владе и војске²¹⁹ и да су југословенске власти све време биле у праву када су износиле такве тврдње. Ипак, остаци михајловистичке струје ВМРО (аутономистичке) одржали су се ван Бугарске, у иностранству, првенствено у Италији којом су владали фашисти на челу са Бенитом Мусолинијем. И управо ти остаци ће, на свом издисају, уз подршку италијанских власти, извести атентат који ће однети живот југословенског краља, али који ће, у исто време, представљати и крај њихове терористичке активности.

Желећи да покажу да још постоје, ВМРО аутономаша, односно њена михајловистичка струја, почела је да припрема атентат на краља Александра I Карађорђевића. У томе су имали подршку италијанске фашистичке владе Бенита Мусолинија, која је Југославију и њеног краља доживљавала као главну препреку ширењу на Балканско полуострво, а такође и Хрватске револуционарне организације усташа (ХРОУ) под вођством Анте Павелића.²²⁰ ХРОУ је била екстремна фашистичка организација и током Другог светског рата (1941-1945) ће постати позната по масовним покољима Срба, Рома, Јевреја, Хрвата антифашиста и свих других који су јој пружали отпор.²²¹

Састанак на коме се расправљало о убиству југословенског краља одржан је августа месеца 1934. у римском хотелу „Континентал“. Том приликом су Иван Ванчо Михајлов и Анте Павелић договарали време и место убиства краља Александра I Карађорђевића. Убрзо их је, по налогу италијанског фашистичког диктатора Бенита Мусолинија, у зграду Министарства спољних послова позвао Галеацо Ћано, министар спољних послова Италије. Ту је одржан тројни састанак на коме је најпре закључено да се југословенски краљ убије приликом његове посете Бугарској крајем септембра 1934.²²² Међутим Ћано је приметио да би том приликом могао бити убијен и бугарски цар Борис II Сакс-Кобург-Гот, те да би атентат могао изазвати рат Југославије и Бугарске.²²³ Зато се одустало од тога и закључено је да се краљ

²¹⁸ Исто, стр. 201.

²¹⁹ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 33.

²²⁰ Хрватска револуционарна организација усташа (ХРОУ), под вођством Анте Павелића, основана је 7. јануара 1929. године у Загребу, дан пошто је уведена Шестојануарска диктатура. ХРОУ је сарађивао са ВМРО (аутономистичком) од 20. априла 1929. када је Анте Павелић боравио у Софији. Том приликом је потписана Софијска декларација о сарадњи ХРОУ и ВМРО (аутономистичке) на разбијању Југославије. Том приликом је договорено да инструктори и саветници из ВМРО (аутономистичке) усташама помогну у обуци. На новом састанку у Риму три месеца касније (јула 1929) договорене су и конкретне мере које ће се предузети ради реализације заједничких циљева.

²²¹ Никола Тошић Малешевић, *Димитрије Љотић – портрет једног колаборационисте, Војно дело*, бр. 5/2017, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2017., стр. 539.

²²² Слободан Књакић, *Завера против мира, Политика*, Београд, 4. октобар 2014. године.

²²³ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 38.

Александар I Карађорђевић убије приликом његове посете Француској почетком октобра 1934. Истовремено са атентатом, требало је да се подигне устанак у Вардарској Македонији кога би предводиле чете ВМРО аутономаша. План је потом поднет Бениту Мусолинију који се сагласио са њим.²²⁴ У складу са планом, образовано је неколико група убица међу којима су били Величко Керин, познатији као *Владо Черноземски* из ВМРО (аутономистичке) и Еуген Кватерник из ХРОУ.

Свој план завереници су остварили 9. октобра 1934. године када су, у 16 часова и 20 минута, у Марсеју (Француска) убили краља Александра I Карађорђевића и француског министра спољних послова Луја Бартуа.²²⁵ Двоструко убиство извршио је Величко Керин (*Владо Черноземски*), припадник ВМРО (аутономистичке)²²⁶ који је истог дана, по извршеном чину, убијен од стране француске полиције и бесних грађана Марсеја. Иначе, Величко Керин (*Владо Черноземски*) био је једна од најозлоглашенијих фигура међу многим професионалним убицама и терористима које је одгајила ВМРО (аутономистичка), тачније њена михајловистичка струја.²²⁷ Поред југословенског краља, овај професионални крвник убио је још многе људе који су припадали протогероистичкој струји ВМРО (аутономистичке), као и многе друге који су се противили михајловистима и ВМРО аутономашима уопште.²²⁸ Припадао је оном типу убица који су своје жртве убијали чак и само на основу тога што су лично подсећали на људе одређене за њихов нож или метак.²²⁹

Устанак у Вардарској Македонији, који је требао да прати атентат на југословенског краља, ипак није избио. Народ у Вардарској Македонији, уморан од свега, није био спреман на тако нешто, а чете ВМРО (аутономистичке) су биле слабе за покретање акције будући да је цела поменута организација била значајно ослабљена након државног удара у Бугарској 19. маја 1934. Осим тога, када је владу у Југославији, 24. јуна 1935. формирао Милан Стојадионов који је почео водити проиталијанску и пронемачку политику, подршка ВМРО (аутономистичкој) опала је и у самој Италији, као и у Немачкој. Тако се догодило да је након марсејског атентата ВМРО (аутономистичка), немајући више никакву подршку ни са које стране, само животарила. Није више остварила ниједну значајну акцију или напад. То је представљао крај њене дугогодишње терористичке активности.

ВМРО (аутономистичкој) нешто наде указало се када је Немачка, 27. новембра 1940, почела вршити притисак на Југославију да приступи Тројном пакту (савезу фашистичких сила кога су, поред Немачке, чинили још Италија и Јапан). Бугарске власти, које су у то време већ увелико напустиле ранију оријентацију ка Француској и усмериле се према Немачкој, тада су поново дозволиле остацима ВМРО (аутономистичке)

²²⁴ Исто, стр. 38.

²²⁵ Исто, стр. 34.

²²⁶ Никола Тошић Малешеввић, *Димитрије Љотић...*, Војно дело, бр. 5/2017, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2017., стр. 542.

²²⁷ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 34.

²²⁸ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 195.

²²⁹ Исто, стр. 195.

да се активирају и отпочну са шпијунским акцијама према Југославији.²³⁰ А када је Југославија, 27. марта 1941, одбила приступање Тројном пакту, ВМРО (аутономистичка) је, уз пуну подршку Бугарске, Немачке и Италије поново кренула са терористичким и диверзантским акцијама.²³¹ Међутим, поменуте акције су биле слабе јер су чете ВМРО аутономаша биле нејаке, уништене периодом од 1934. до 1941. када нису добијале подршку. Све што су могле било је да током Априлског рата 1941, којим је Југославија увучена у Други светски рат, пруже помоћ немачким јединицама у сламању отпора Југословенске краљевске војске (ЈКВ) на простору Вардарске Македоније, а потом, када се Бугарска прикључила окупацији Југославије 19. априла 1941. и окупирала највећи део Вардарске Македоније (чиме се Бугарска укључила у Други светски рат), да буду помоћне чете бугарским окупационим трупама и жандармима. Када је у Бугарској, 9. септембра 1944, извршен државни удар од стране снага „Отаџбинског фронта“ (буг. „Отечественог фронта“) предвођеног Бугарском радничком партијом (комуниста), што је за последицу имало да Бугарска промени страну у Другом светском рату и објави рат Немачкој,²³² чете ВМРО (аутономистичке) нашле су се у „небраном грођу“. Коначно изгубивши своје бугарске спонзоре, окренули су се сарадњи са немачким трупама. Међутим, ни то их није спасило. Наиме, у време Априлског рата, сламање отпора ЈКВ потпомагао је и део становништва Вардарске Македоније који се осећао делом бугарског народа, док је део народа то учинио због страха, притиска и пропаганде коју је ВМРО (аутономистичка) вршила у то време.²³³ Међутим, брутална бугарска окупациона управа коначно је уверила и онај део народа Вардарске Македоније који је симпатисао Бугаре у то да, ако нису Срби, нису ни Бугари.²³⁴ Тако се догодило да је, од октобра 1941. на простору Вардарске Македоније све више јачала војска партизанског покрета отпора (позната и као Народноослободилачка војска Југославије – НОВЈ) коју је предводила Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Она је све више и више јачала током рата наносећи ударце бугарским, немачким и италијанским окупаторским јединицама, али и четама ВМРО аутономаша. Коначно, у новембру 1944. снаге НОВЈ ослободиле су Вардарску Македонију од непријатељске окупације. Тиме је дошао коначни крај остацима чета ВМРО (аутономистичке), а тиме и њеног деловања.

²³⁰ Иако Иван Ванчо Михајлов ни у ово време није напустио свој став о независној Македонији под немачким протекторатом која би обухватала Дупницу и Ћустендил, бугарске власти су ипак одручиле да га искористе рачунајући да ће им он олакшати освајање и окупацију Вардарске Македоније. Осим тога, рачунали су и на то да Немачка неће, зарад слабе ВМРО (аутономистичке) жртвовати савезништво са Бугарском у чему су, испоставило се, били у праву.

²³¹ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 35.

²³² Никола Тошић Малешев, *Сокобања и сокобањски крај у ратовима од 1876. године до 2001. године*, ОО СУБНОР Сокобања, Сокобања, 2018., стр. 283.

²³³ Бранислав Павловић, *Бугарски иредентистички покрет...* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010., стр. 35.

²³⁴ Бугарска окупациона управа у Вардарској Македонији била је брутална и у Првом светском рату, у периоду 1915-1918. Ако су у то време одређени делови становништва Вардарске Македоније наклоњени Бугарима и могли претпоставити да се ради о аномалији, а не правилу, поновљена брутална бугарска окупациона управа у Вардарској Македонији у Другом светском рату, у периоду 1941-1944, уверила их је да то више није могла бити случајност тј. аномалија. Стога су Бугари у Вардарској Македонији током Другог светског рата постали опште омрзнути.

Након завршетка Другог светског рата 1945. године, на простору Вардарске Македоније, која је у то време била организована као федерална јединица социјалистичке Југославије, која је преуређена као савезна држава (федерација) под владавином КПЈ, јавиле су се две организације које су носиле име ВМРО, иако са претходним организацијама које су носиле та имена нису имале много везе. Центри обе организације налазили су се у Прилепу. Залагале су се за отцепљење Вардарске Македоније од социјалистичке Југославије, одвајање бугарског (Пиринске) и грчког дела (Егејске) Македоније и оснивање јединствене македонске државе по узору на грађанске вишестраначке парламентарне демократије. Уживале су подршку Сједињених Америчких Држава (САД) и других држава Запада. Прва се звала Унутрашња македонска револуционарна организација-Самостална Држава Република Македонија (мак. Внатрешна македонска револуционарна организација-Самостојна Држава Република Македонија) – скраћено ВМРО-СДРМ, а друга Унутрашња македонска револуционарна организација-ПРАВДА (мак. Внатрешна македонска револуционарна организација-ПРАВДА) – скраћено ВМРО-ПРАВДА. ВМРО-СДРМ је основана током 1947, под вођством Глигора Крстеског, али је исте године разоткривена и уништена од стране југословенских власти под вођством КПЈ. ВМРО-ПРАВДА је основана наредне, 1948. године и опстајала је дуго времена и поред честих хапшења. Напорима власти Југославије и КПЈ коначно је ликвидирана 1985. године.²³⁵

У задњим годинама социјалистичке Југославије, те након њеног распада и отцепљења Македоније 8. септембра 1991. године, у Републици Македонији образоване су многе странке које у свом називу носе име ВМРО и које и данас делују на македонској политичкој сцени. Најзначајнија је, свакако, Унутрашња македонска револуционарна организација-Демократска партија за македонско национално јединство (мак. Внатрешна македонска револуционарна организација-Демократа партија за македонско национално единство) – скраћено ВМРО-ДПМНЕ, основана 17. јуна 1990. И у Бугарској је, крајем комунистичке власти, образована једна политичка организација која је понела име ВМРО. То се догодило 5. јануара 1990. Поменутог дана образована је Унутрашња македонска револуционарна организација-Савез македонских културно-просветних друштава (буг. Вџтрешна македонска револуционарна организација-Съюз на македонските културно-просветни дружества) – скраћено ВМРО-СМКПД, која је, 7. јуна 1998, променила име у Унутрашња македонска револуционарна организација-Савез македонских друштава (буг. Вџтрешна македонска револуционарна организација-Съюз на македонските дружества). Ова политичка организација је, 27. марта 1999, прерасла у политичку странку под именом Унутрашња македонска револуционарна организација-Бугарски национални покрет (буг. Вџтрешна македонска револуционарна организација-Бџлгарско национално движење), скраћено ВМРО-БНД, која и данас делује на бугарској политичкој сцени.

На крају, навешћемо неке податке о терористичком деловању ВМРО (аутономистичке) у периоду 1918-1934. Рачуна се да је у наведеном периоду, ВМРО (аутономистичка) извела 467 забележених напада и том приликом је страдало 185 службених лица (државних службеника (међу њима је и југословенски краљ Александар I Карађорђе-

²³⁵ О ВМРО-СДРМ и ВМРО-ПРАВДА, на пример, види: Александар Трајановски, *Сто години ВМРО. Златна книга*, Глас на ВМРО-ДПМНЕ, Скопје, 1993. и Глигор Крстески, *Моето полициско досие*, М-Графика, Скопје, 2002.

вић), војника, полицајаца и жандарма Краљевине СХС/Југославије) и 288 цивила, док су 253 службена лица била рањена.²³⁶ Међутим, напомињемо да су то само забележени напади, док је било и доста незабележених, тако да се може са сигурношћу тврдити да је број жртава свакако био већи. Са друге стране, у периоду од 1918. до 1934. године, оружане снаге Краљевине СХС/Југославије убиле су 128 припадника чета ВМРО аутономаша и њихових команданата, 13 је било рањено, док је 151 ухваћен жив.²³⁷ Такође, било је још много више незабележених погибија и убистава припадника и присталица ВМРО (аутономистичке) од стране оружаних снага Краљевине СХС/Југославије. У поменутом периоду власти и оружане снаге Краљевине СХС/Југославије спалиле су 14 села под оптужбом да су јатаковала са припадницима ВМРО аутономаша.²³⁸

Обрачуни са албанским одметницима – качацима

По завршетку Првог светског рата и уједињењу и стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевине Југославије 1. децембра 1918, албански одметници – качаци, који су се у Првом светском рату борили на страни Немаца, Аустро-Угара и Бугара, подбуњивани и подржавани од стране Италијана²³⁹, који су се налазили на територији Албаније, масовно су нападали представнике власти Краљевине СХС/Југославије, њене војске и жандармерије на територији западне Вардарске Македоније, као и на Косову и Метохији где су, осим поменутих, били нападани и српски цивили. Део Албанаца, који је након Првог светског рата избегао у Албанију, основао је 1919. године, уз италијанску подршку, тзв. Косовски комитет чији је циљ био припајање запада Вардарске Македоније и Космета Албанији и стварање Велике Албаније.²⁴⁰ Најозбиљнији качачки напади у Вардарској Македонији, у периоду након уједињења 1. децембра 1918, догодили су се у пределу Дебра. Први напад се одиграо 10-11. јула 1920. који је одбијен крајњим напорима војника Краљевине СХС/Југославије.²⁴¹ Други напад на дебарском подручју одиграо се августа исте године, у склопу опште албанске офанзиве од Призрена на се-

²³⁶ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 194. и Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 199-200.

²³⁷ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 196.

²³⁸ Isto, str. 196.

²³⁹ Италијани су пружали подршку албанским качацима јер су се надали да ће на тај начин ослабити Краљевину СХС/Југославију и домоћи се Далмације на коју су одавно имали аспирације. Из истог разлога су, од доласка на власт фашиста на челу са Бенитом Мусолинијем, 31. октобра 1922, финансирани и ВМРО (аутономистичку). Иначе, план Италијана о подривању Краљевине СХС/Југославије свим средствима, па и путем албанских качака, називао се „Бадолџо“, по генералу (касније маршалу) Пјетру Бадолџу (то је иста личност која је 26. јула 1943. постала председник владе Италије, након свргавања фашистичког диктатора Бенита Мусолинија, 25. јула 1943. током Другог светског рата). Генерал (маршал) Пјетро Бадолџо је свој план поднео италијанској влади 3. децембра 1918, након чега га је она усвојила 9. децембра исте године. О плану „Бадолџо“, на пример, види: Владимир Баровић, *Италијански пропагандно-медијски „План Бадолџо“ и сукоб ниског интензитета на границама Краљевине СХС после уједињења, Војно дело*, бр. 2/2018, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2018., стр. 532-541.

²⁴⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Nolit, Beograd, 1988., str. 34.

²⁴¹ Владимир Баровић, *Италијански пропагандно-медијски „План Бадолџо“ и сукоб ниског интензитета на границама Краљевине СХС после уједињења, Војно дело*, бр. 2/2018, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2018., стр. 538.

веру до Дебра на југу, и он се претворио у праву малу ратну операцију. Напад качака почео је 15. августа 1920. Северни сектор одбране Војске Краљевине СХС/Југословенске краљевске војске издржао је напад али је јужни, у подручју Дебра попустио, па су албански качаци допрли до самог града. Југословенским трупама је хитно упућено појачање, па је напад качака на Дебар одбијен уз крајње напрезање снага, 19. августа.²⁴² Качаци су наставили безуспешне нападе све до 28. августа, када је отпочела југословенска контраофанзива, која је потрајала до 20. септембра 1920. и која је качаке у подручју Дебра вратила на полазне положаје, дуж југословенско-албанске границе.²⁴³

Поменуто масовно качаковање у Вардарској Македонији и на Косову и Метохији потрајало је до 1924. године, када је угушено ангажманом војних јединица Краљевине СХС/Југославије, али је и након тога долазило до атентата и оружаних инцидената са преосталим качачким бандама. На пример, у новембру 1924, код Струге је дошло до жестоког обрачуна између качака, са једне и жандарма и војске, потпомогнутих локалним македонским становништвом, са друге стране. У жестоком обрачуна, качаци су потукли жандарме, војнике и народ, при том убивши два жандарма, једног војника и једног цивила и несметано отишли ка албанској граници, где су убили још два војника Краљевине СХС/Југославије.²⁴⁴ У 1925. и 1926. години, качаци су нарочито „дивљали“ у Битољском округу. У лето 1925, качаци су код Ресена опљачкали аутомобил са турским трговцима и никада нису ухваћени, а убрзо затим су, у његовом сопственом аутомобилу, недалеко од Битоља, убили и председника љубљанске општине из преспанског среза Битољског округа.²⁴⁵ Наредне, 1926. године, качаци су упали и у сам Битољ, потукавши жандарме усред дана и опљачкавши један број грађана, а затим се мирно повукли натраг на Баба планину која се уздиже изнад града, са његове западне стране.²⁴⁶ На обали Преспанског језера, пак, исте године ухватили су локалног општинског деловођу, одвели га у Баба планину и одсекли му главу.²⁴⁷ Током 1933. године, у потерама за качачким бандама на западу Вардарске Македоније, код мавровских села Ростуша и Богдево, страдала су двојица сељака-потерника који су у акције ишли заједно са жандармима.²⁴⁸ Ни овом приликом, ми нисмо наводили све нападе качачких банди јер би то, како смо већ казали приликом обрађивања теме о нападима чета ВМРО (аутономистичке), личило на читање телефонског именика.

Одговор власти и оружаних снага Краљевине СХС/Југославије на акције албанских одметника – качака, био је исти као и на акције ВМРО аутономаша. Био је бруталан и обично је погађао оне који нису суделовали у качачким акцијама. На пример, у албанском селу Горно Јаболчиште код Велеса, локални општински деловођа је, током 1920, премлаћивао и хапсио имућније сељане, шибаво их и вешао наглавачке и палио под њима влажно сено, те их на тај начин приморавао да му дају свој новац.²⁴⁹ Ипак, и поред

²⁴² Исто, стр. 539.

²⁴³ Исто, стр. 539.

²⁴⁴ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 188.

²⁴⁵ Исто, стр. 200-201.

²⁴⁶ Исто, стр. 200-201.

²⁴⁷ Исто, стр. 200-201.

²⁴⁸ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 201.

²⁴⁹ АСАНУ, бр. 13313/10, 7-8.

свих предузетих мера, качаковање у Вардарској Македонији и на Косову и Метохији се настављало и није се дало у потпуности искоренити, те је потрајало све до 1941. године.

У периоду од 1918. до 1934. године, качачке банде су на простору Вардарске Македоније и Косова и Метохије убиле 281 службено (државних службеника, војника, полицајаца и жандарма Краљевине СХС/Југославије) и цивилно лице, док је 178 лица (службеника и цивила) рањено.²⁵⁰ Са друге стране, не располажемо тачним подацима колико је качака ликвидирано од стране оружаних снага Краљевине СХС/Југославије, али је тај број свакако био знатан. На пример, само у периоду од 1918. до 1923. године у Вардарској Македонији и на Косову и Метохији ликвидирао је 181 качак, док је њих 680 било ухваћено живо.²⁵¹

ВМРО (уједињена)

Убрзо по образовању ВМРО (уједињене), 9. октобра 1925. године у Бечу, по Вардарској Македонији су се, крајем исте године, почели оснивати одбори и ћелије поменути организације. Најјаче упориште ове организације био је Велес и његова околина, одакле се она постепено ширила у остале области Вардарске Македоније.²⁵² Међутим, она се од почетка нашла под снажним ударом и терором ВМРО (аутономистичке) која ју је стално нападала и убијала њене припаднике. Такође, поред њих, ВМРО (уједињену) су нападали и државне власти и оружане снаге Краљевине СХС/Југославије. Сама ВМРО (уједињена), пак, са своје стране, избегавала је да улази у оружане инциденте са ВМРО аутономашима и Краљевином СХС/Југославијом, будући да није била довољно снажна за такве потезе, а и зато што је њен вођа Димитар Влахов био против таквих метода.

Власт Краљевине СХС/Југославије се у време Шестојануарске диктатуре жестоко обрушила на ВМРО (уједињену). У јулу 1929. похапшено је 113 чланова и присталица ВМРО (уједињене) и разбијене све њене организације и групе по Вардарској Македонији. Откривена је тајна штампарија, заплењен илегални материјал и откривени и похапшени сви руководиоци и функционери, те покидане све организационе везе. Током судских процеса у току 1930. године многи чланови ВМРО (уједињене) осуђени су на затворске казне. Тиме је у Вардарској Македонији потпуно уништена ВМРО (уједињена), а многи њени чланови су после издржавања затворске казне прешли у редове Комунистичке партије Југославије (КПЈ), током 30-тих и 40-тих година XX века.²⁵³ Исто наведено односило се и на оне који су остали на слободи, укључујући и вођу ВМРО (уједињене), Димитра Влахова.²⁵⁴

²⁵⁰ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 198.

²⁵¹ Божица Славковић, *Проблеми на југословенско-албанској граници 1929 – 1941.*, *Војноисторијски гласник*, бр. 1/2016, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2016., стр. 75.

²⁵² *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 50.

²⁵³ То су учинили из разлога што су им циљеви били слични. ВМРО (уједињена) се залагала за стварање Балканске Федерације са Македонијом као њеном федералном јединицом, а КПЈ за преуређење Југославије у федералну државу у којој би Вардарска Македонија била једна од федералних јединица.

²⁵⁴ О свему у наведеном пасусу, на пример, види: *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 52-53.

Привреда (економија)

Као и у целој Краљевини СХС/Југославији, и у Вардарској Македонији држава је своје приходе остваривала посредством општинских и специјалних прихода. У прве су, на пример, спадали царине, трошарине, добит на новац, и др., а у друге, рецимо, порези, приходи од државних приходних установа и сл. Финансијске послове контролисали су финансијски чиновници. Они су откривали и спречавали кријумчарења и разне облике финансијских малверзација. До 1922. године, у Вардарској Македонији су били присутни и чиновници тзв. финансијске страже који су обављали послове у пограничном подручју, на пример, постављање заседа кријумчарима и слично. За то су добијали посебну новчану накнаду²⁵⁵, будући да је посао био веома ризичан. Не треба ни помињати да је целу земљу, па тако и простор Вардарске Македоније, тешко погодила Велика привредна (економска) криза од 1929. до 1933, чије су се последице осећале све до завршетка Другог светског рата 1945. године.

Занатство

Занатство у Вардарској Македонији доспело је у стање слабљења након 1918. године, због веће појаве индустрије, тј. фабрика. Ипак, и поред тога, занатлије су чиниле већину. Наиме, занатима се у Вардарској Македонији бавила скоро половина становништва и била је организована у тзв. еснафе, организоване на средњем нивоу. Такође, поред еснафа постојало је и неколико занатских задруга (на пример Кумановска занатска кредитна задруга).²⁵⁶ Многи занати су се модернизовали, тј. почели су пратити захтеве савременог друштва и то највише путем печалбара који су се враћали у своја завичајна места, доносећи искуства из иностранства.²⁵⁷ Заживело је и занатско задругарство, нарочито у Прилепу, Тетову и Куманову.

Ипак, током 30-тих година XX века, све више је био приметан тренд сељења занатлија из градова у села због нижих пореских оптерећења на селима. Осим тога, много занатлија из Вардарске Македоније било је презадужено што је значајно оптерећивало тамошњу привреду.²⁵⁸

Трговина

Трговина је у Вардарској Македонији, у првим послератним годинама, доживела успон услед потражње у Грчкој, тј. Егејској Македонији, која је била опустошена присуством многих зараћених војски током рата. Међутим, касније током 20-тих година XX века, услед повећаног стања нестабилности изазваног нападима чета ВР-МО аутономаша и албанских одметника – качака и, следствено томе, оружаног од-

²⁵⁵ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 116.

²⁵⁶ Исто, стр. 243.

²⁵⁷ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 346.

²⁵⁸ Исто, стр. 346-347.

говора власти Краљевине СХС/Југославије, трговина је трпела доста штете: роба је често била пљачкана или одузимана без плаћања (реквирирана), трговци су нападани и пљачкани и слично. Недовољна брига државе на унапређењу трговине и заштити трговаца навели су поменуте да почну сами да се организују стварајући своја удружења (на пример Трговачке омладине у Скопљу и Битољу, Трговачко друштво у Велесу, итд.).²⁵⁹ Ипак, након завршетка Велике привредне (економске) кризе 1933, престанка терористичких активности ВМРО (аутономистичке) 1934, почетка бриге државе на унапређењу трговачког позива и развоју саобраћаја и саобраћајница, почео је развој трговине, тако да је број радњи значајно увећан. У Вардарској бановини, од тога значајан део је био на простору Вардарске Македоније, било је 10,1% свих трговачких радњи у Југославији, од тога 19,2% трговина на мало, 7,6% угоститељских радњи, 5,7% хотела и др, а од 1929. у Скопљу је почела радити Скопска продуктна берза.²⁶⁰

Индустрија, банкарство и рударство

Индустрија у Вардарској Македонији била је, првенствено, плод домаћег капитала занатског и трговачког порекла, а то значи да је њоме руководио домаћи привредни кадар.²⁶¹ Интересантно је да су индустријалци у Вардарској Македонији били доста трезвени људи, реални у својим могућностима и нису се заносили идејама о баснословним пословима и „шумама димњака“.²⁶²

Међутим, индустрија у Вардарској Македонији била је у зачетку, недовољно развијена и уз то се споро ширила у прилично примитивним условима.²⁶³ У томе је, у одређеној мери, имала улогу и чињеница што сировинска база у земљи није била довољно искоришћена и што је умногоме зависила од увоза сировина и полуфабриката.²⁶⁴ Ипак, на руку индустријалцима су ишли повољни режими и експлоатациони трошкови, јефтина радна снага и јефтине домаће сировине.²⁶⁵

У Скопљу су функционисале Трговачко-индустријска комора и, како смо већ навели, од 1929. године – Скопска продуктна берза. Даље, постојала су, на пример, предузећа за трговину и прераду дрва „Треска“ у Скопљу, предузеће „Ванђела Деспотовића и Комп.“ у Битољу, скопско предузеће П. Јањевића и скопска пилана М. Тодоровића, керамичарско предузеће Тодора Левковића са синовима у Велесу, фабрика сапуна „Вардар“ у Скопљу и фабрика сапуна, парфимерије и стеаринских свећа у истом гра-

²⁵⁹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 247., 249.

²⁶⁰ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 347-348.

²⁶¹ Исто, стр. 353.

²⁶² Исто, стр. 353.

²⁶³ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 33.

²⁶⁴ Исто, стр. 33.

²⁶⁵ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 353.

ду, итд.²⁶⁶ У Скопљу се налазила и фабрика за израду сапуна, цакова и тканина. Постојали су и млинови, гљуштионице пиринча (нарочито у и око Кочана и Виноце), млекаре које су правиле сир качкаваљ (ова индустријска грана је била значајно развијенија од осталих), Фабрика зејтина (јестивог уља) и таксама (пасте од сусама) у Велесу, фабрика бомбона у Скопљу, фабрика бомбона и ратлука у Битољу, фабрике кожа у Скопљу и Тетову, пиваре у Скопљу и Битољу, фабрика текстила и трикотаже у селу Дихово код Битоља, као и фабрика текстила у самом Битољу, фабрика штофова и гајтана у селу Магарево код истог града, предузеће за прераду памука и вуне у Струмици, штампарије у Скопљу (приватне и државне), и сл.²⁶⁷ Током велике привредне (економске) кризе велики број предузећа и фабрика Вардарске бановине отишао је у стецај или је пропао, али је након завршетка кризе 1933. највише нових фабрика отворено управо у Вардарској бановини. Такође, током 30-тих година XX века у поменутој области дошло је и до ширења индустријске производње животних намирница.

Банкарство је било најмлађа грана привредне делатности у Вардарској Македонији. Од банака, постојале су филијале Народне банке Краљевине СХС/Југославије, Државне хипотекарне банке и Поштанске штедионице из Београда у Скопљу, Привредна банка за Јужну Србију, Српска трговинска банка, Извозно-прометна банка, Скопска извозна банка, Скопска трговинска банка, Занатска банка, банка „Стара Србија“ и Трговинско-индустријска банка „Вардар“ и Трговинско-индустријска банка „Ибар“ у Скопљу, банка „Јужна Србија“ и Велешка банка у Велесу, Индустријско-трговинска банка и Кумановска извозна и прометна банка у Куманову, Струмичка трговинска банка и Свиларска банка у Струмици, Виничка кредитна банка у Виноци, Битољска банка у Битољу и филијала Народне банке Краљевине СХС/Југославије у Битољу, Ђевђелијска банка у Ђевђелији, Охридска трговинска банка и Охридска привредна банка у Охриду, Трговинско-индустријска банка и Тетовска кредитна банка у Тетову, Брегалничка банка у Штипу, Преспанска привредна банка у Ресену, итд.²⁶⁸ Ипак, Вардарска Македонија је у време трајања Краљевине СХС/Југославије, после Црне Горе, имала најмање инвестираног капитала, радних места и погона у коњским снагама, а будући да је била слабо насељена и да је велики део становништва ишао у печалбу, кубурила је и са проблемом недостатка радне снаге.²⁶⁹

Рударство је у Вардарској Македонији било познато од давнина, још од античких времена, док је у времену средњовековне српске државе Немањића било веома развијено и познато у целој Европи. Постојали су бројни рудници. На пример, хром се вадио у рудницима „Габрово“ код Валандова и „Радуша“ код Скопља, базалт у камелолу у Младом Нагоричану код Куманова, бакар у рудницима „Богданци“ код Ђевђелије и у околини Неготина (у околини Неготина руда бакра је садржала и висок

²⁶⁶ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 251-260.

²⁶⁷ Isto, str. 251-260.

²⁶⁸ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 33-34., Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 267-271. и Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 350.

²⁶⁹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 351.

процент злата), области око Кратова и Злетова на Осоговским планинама биле су богате налазиштима сребра, бакра и олова, итд.²⁷⁰ Иако је Вардарска Македонија била позната по наслагама угља, он није био значајније експлоатисан све до 30-тих година XX века²⁷¹ када је крај Скопља отворен рудник „Нерези“.

Међутим, треба нагласити да су радници у индустрији и рудари били недовољно плаћени, а радно време им је било самовољно продужавано од стране власника фабрика и рудника (било да су у питању били држава или приватници). То је водило све већем незадовољству радника и рудара.

Водопривреда, шумарство и саобраћај

Што се тиче водопривредних радова у Вардарској Македонији, у 20-тим годинама XX века, најзначајнији су били утврђивање обале Вардара код села Душановац код Скопља и сређивање обале Црног Дрима код Струге.²⁷² Током 30-тих година XX века, вршено је исушивање (мелиорација) Скопског поља, док је у периоду од 1927. до 1937. године вршено уређивање обала бујичних потока и вода у подручјима Битоља и Охрида.²⁷³

Шумарство је било оријентисано на експлоатацију дрва (при том се често није водило рачуна о разумној сечи), што је представљало проблем, будући да Вардарска Македонија није била богата шумама (а није ни данас). Дрво је било коришћено за израду железничких прагова, прављење дрвеног угља који је у великим количинама коришћен за огрев у Вардарској Македонији, за добијање луча, смоле, итд.²⁷⁴

Саобраћај (железнички, друмски, ваздушни, језерски) у Вардарској Македонији, током 20-тих година XX века, није био довољно развијен, мада се железничка мрежа значајније проширила 1926. године, изградњом пруге Велес-Штип-Кочани дужине 85,3 км²⁷⁵, док је поштански (телеграф, телефон, пошта) био у нешто бољем стању. У 30-тим годинама XX века, држава је посветила више пажње развоју саобраћаја. Нови путеви су грађени у складу са реалним потребама и могућностима подручја.²⁷⁶ Углавном су били од макадама и туцаника, док су пропусти и мостови прављени од солидног бетона. Ипак, на нивоу Југославије, Вардарска бановина имала је најмање изграђених нових путева. Железница је и даље кубурила и заостајала, као и ваздушни и језерски саобраћај, иако су се и они полагаоно развијали. 30-тих

²⁷⁰ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 271-274.

²⁷¹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 387.

²⁷² Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 275.

²⁷³ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 329-330.

²⁷⁴ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 281.

²⁷⁵ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 33.

²⁷⁶ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 371.

годинама XX века изграђене су пруге Битољ-Прилеп (1931. године) дужине 46 км и Прилеп-Велес (1936. године) дужине 45 км.²⁷⁷ У исто време, 1930-тих година, аеродром „Петровец“ код Скопља постао је, поред војног, и аеродром за цивилни саобраћај, док се развио и поштански (телеграф, телефон, пошта) саобраћај.

Грађевинарство

Становништво Вардарске Македоније од давнина је било познато по грађевинарству. С тога је ова привредна делатност на поменутом простору била солидно развијена. Нарочито се побољшала од 1933. године када је југословенска држава нагомилане друштвене (социјалне) проблеме и проблеме изазване у периоду привредне (економске) кризе 1929-1933. покушала решити обимним програмом јавних радова. Уредба о јавним радовима донета је у новембру 1933. и међу државним властима је доживљавана као социјална уредба која ће решити проблем незапослености и помоћи напредак неразвијених крајева државе.²⁷⁸ У периоду од 1924. до 1936. године, у Вардарској Македонији је подигнуто 25.000 нових зграда, многи путеви за друмски саобраћај, итд. Али, и поред свега Вардарска Македонија је, уз Црну Гору, била најпасивнија област у земљи.²⁷⁹ Један од разлога био је помињани недостатак радне снаге.

Пољопривреда

Пољопривреда у Вардарској Македонији доживела је велике промене од ослобођења од Турака 1912-1913. године, а нарочито од формирања Краљевине СХС/Југославије 1918. године. Читлуци су укинута, а аграрном реформом током 20-тих година XX века почео је период слободног располагања обрадивим површинама.²⁸⁰ Доминирао је ситни сељачки посед, док је већина становника, њих 87%, живела од пољопривреде. Међутим, чињеница да се већина становника бавила пољопривредном не значи да је она била и рентабилна, а главни разлог томе била је нерационална обрада земље.²⁸¹ Земља је обрађивана на примитиван начин, помоћу људске и сточне снаге са застарелим справама (на пример, рало тј. дрвена ралица) што је доводило до нерационалног трошења људске енергије и времена, а то је доводило до скакања цена пољопривредних производа.²⁸²

Највише су се гајиле житарице (поготово пшеница), затим индустријско биље (репа и сл.) и махунарке (пасуљ и сл.). У кочанској котлини и околини Прилепа гајен је пиринач који је био одличног квалитета и једини од житарица у Вардарској Македони-

²⁷⁷ Исто, стр. 373-374.

²⁷⁸ Исто, стр. 360-361.

²⁷⁹ Исто, стр. 367.

²⁸⁰ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 229.

²⁸¹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 322.

²⁸² Исто, стр. 322.

ји је давао одличне приносе, док је кукуруз (још једна житарица), због слабог воденог талога преко године, гајен у већим количинама само у области Полог поред Вардара (Тетово-Гостивар) и котлини Пелагонија (Прилеп-Битољ).²⁸³ Воћарство се нагло ширило од 1918. (јабуке, крушке, ораси, шљиве, питоми кестен, итд.), али је и даље било недовољно развијено, укључујући ту и виноградарство које је у Вардарској Македонији одувек било практиковано и давало вино одличног квалитета. Смокве су гајене на простору јужно од Демир Капије. Најважнија пољопривредна култура Вардарске Македоније био је дуван који је доносио одличне приходе и био првокласног квалитета, познат и признат и у свету, а слично је било и са маком, памуком, сусамом и гајењем свилене бубе (свиларством), што је све, такође, било првокласног квалитета.²⁸⁴ Треба рећи да је свиларство било у опадању и да је свилена буба, уочи рата 1941, гајена у само три среза у Вардарској Македонији, највише у Ђевђелији.

Сточарство је било развијено, будући да су за њега постојали повољни услови у Вардарској Македонији.²⁸⁵ Највише су се гајиле овце, козе, говеда, магарци, мазге, муле и коњи, док су свињогојство и гајење живине били сразмерно мање заступљени у односу на друге крајеве земље. Ипак, скоро све расе стоке и живине биле су примитивне, ситног раста, а то је државу терало да доводи племените и крупне расе и укрштањима покуша да подигне квалитет стоке и живине и побољша њихове производне способности. Пчеларство и рибарство су напредовали.

Од пољопривредних установа и ветеринарских станица које су имале задатак да едукују пољопривреднике и утичу на подизање квалитета обраде земље, исхране стоке и њено рационалније одржавање,²⁸⁶ у Вардарској Македонији су функционисали Савез аграрних заједница у Скопљу, одређени број сеоских задруга, пољопривредно-огледних и контролних станица, Пастувско станиште у Скопљу (као део државне ергеле „Љубичево“ код Пожаревца), државна ергела коња „Душановац“ код Скопља, Народна пољопривредна школа у Скопљу, Нижа пољопривредна школа у Тетову, Пољопривредна школа у Битољу, издаван је лист *Пољопривредник* у Скопљу, итд. Треба напоменути и то да је Савез аграрних заједница највише кредитирао колонисте, док су домицилни македонски сељаци теже добијали кредите.²⁸⁷

Друштво

Просвета

Просвета у Вардарској Македонији је била на веома ниском нивоу. Огроман проценат становништва био је неписмен. То је појава која је нарочито била распрострањена и уочљива на селима. Неписменост у Вардарској Македонији је, чак, била из-

²⁸³ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 231.

²⁸⁴ Isto, str. 233-239.

²⁸⁵ Isto, str. 239.

²⁸⁶ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 325.

²⁸⁷ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 34.

над просека Краљевине СХС/Југославије и износила је преко 80%.²⁸⁸ Са њом у рангу су стајали још једино Косово и Метохија и Рашка Област (Санцак). Због тога, али и због потребе асимилације и посрбљавања локалног македонског становништва (од увођења Шестојануарске диктатуре 1929. у циљу ширења идеологије „интегралног југословенства“), власти Краљевине СХС/Југославије су, током 20-тих година XX века, напегле су се да колико-толико побољшају стање у просвети на простору Вардарске Македоније, обнављајући школе порушене у Првом светском рату и отварајући нове.

Вардарска Македонија је потпадала под Вардарску просветну област која се делила на пет просветних округа: скопски, кумановски, брегалнички, тетовски и тиквешки. Просветни окрузи су се даље делили на школске срезове.²⁸⁹ Поред основних (народних) школа, радиле су још и ниже и пуне средње школе, ниже и пуне гимназије, трговачке академије, учитељске школе, грађанске школе, домаћичке школе за девојке, Православна богословија „Свети Јован Богослов“ у Битољу и Државна велика медреса краља Александра у Скопљу.²⁹⁰

Основно школовање трајало је четири године. Међутим, услови за школовање су били катастрофални. Многи млади учитељи који су долазили у села Вардарске Македоније, тражећи сеоског кмета или школске одборнике са жељом да им покажу школу, наишли су на опште чуђење и питања одакле њима школа.²⁹¹ Због тога су основне школе често смештане у изнајмљене приватне или јавне куће које су биле потпуно неподесне за намену због које су изнајмљиване. Многа места која су имала зграде основних школа нису се могла подичити њиховим стањем – зграде су углавном биле или трошне или грађене од лошег материјала, а у свима је владао велики недостатак школских средстава и опреме.

Средње школе (ниже и пуне), од којих су неке биле стручне (занатско, трговачке, текстилне) постојале су у Скопљу, Битољу, Ђевђелији, Велесу, Куманову, Кавадарцима, Прилепу, Ресену, Охриду, Тетову, Дебру, Штипу и Струмици. Од гимназија (нижих и пуних) радиле су оне у Скопљу, Битољу, Куманову, Велесу, Штипу, Прилепу, Охриду, Струги, Ресену, Ђевђелији, Тетову, Гостивару, Дебру, Кичеву, Струмици и Кавадарцима.²⁹² Ту су биле и две трговачке академије: у Битољу и Скопљу. Учитељске школе су постојале у Скопљу и Прилепу. Настава у нижим средњим школама и гимназијама, трајала је, у зависности од врсте школе или гимназије, од 2 до 6 година, а у пуним (укључујући ту и трговачке гимназије) средњим школама и гимназијама 8 година. Настава на Учитељским школама у Скопљу и Прилепу, пак, трајала је 4 године. И овом приликом треба напоменути да су зграде средњих школа и гимназија че-

²⁸⁸ Што се тиче писмености у Вардарској Македонији, од просека је одскакао једино Битољ који је, на пример, 1919. године имао 66% писмених варошана., АЈ, бр. 66-1491-1628, бр. 25875/19.

²⁸⁹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 134.

²⁹⁰ Поред школа постојале су и предшколске установе (забавишта, обданишта) чији је задатак био, по закону Краљевине Србије из 1899. године који је важио за целу Краљевину СХС/Југославију, да сачувају децу од уличне беспослице и досаде које шкоде деци, да их правилно васпитају у телесном, умном и моралном погледу и да омогуће безболан прелазак из домаћег породичног живота у школски систем. То би се, такође по поменутом закону, постигло одржавањем срдачне благодости и родитељске нежности.

²⁹¹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Insitut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 315.

²⁹² Isto, str. 321.

сто биле у лошем стању, са недостатком школских средстава и опреме. Како смо већ напоменули, у Битољу је постојала Православна богословија „Свети Јован Богослов“, а у Скопљу Државна велика медреса краља Александра. Школовање на Православној богословији „Свети Јован Богослов“ трајало је 5 година, а на Државној великој медреси краља Александра најпре 6 година, да би 1940. било продужено на 8 година. Од 1931, постојале су и Грађанске школе (врста средњих школа) чији је задатак био да пропагирају јаче опште и темељније стручно образовање.²⁹³ Настава на њима трајала је 8 година и на простору Вардарске Македоније постојале су у Кратову, Берову, Струмици и другим местима. За девојке, отворане су домаћичке школе.

Од краљевог указа, издатог 2. фебруара 1920, у Скопљу је, као део Београдског универзитета, отворен Филозофски факултет.²⁹⁴ То је била једина високошколска институција у Вардарској Македонији, настава на њој трајала је 4 године, а задатак јој је био свестрано испитивање Јужне Србије, под чиме су се тада подразумевали простори Вардарске Македоније, Косова и Метохије и Рашке Области (Санџака). У јесен 1923, пак, у Скопљу је отворена још једна културно-просветна институција – тзв. Народни универзитет. Предавања на њему могли су слушати сви који плате улазнице. Делатност ово Народног универзитета обухватала је друштвене, природне и техничке науке.

Напори државне власти на ширењу просвете у Вардарској Македонији нису остали сасвим без успеха. Док је, како смо рекли, 1921. године било преко 80% неписмених становника, 1931. године тај проценат је смањен на 70,8%. Писменост код мушкараца износила је 43,9%, а жена 14,3%.²⁹⁵

Након 1918. године, осниване су и друге просветне и научне институције. Дана 26. марта 1921. у Скопљу је основано Скопско научно друштво са задатком да научно испитује Јужну Србију у свим правцима и које је имало своје гласило – „Гласник Скопског научног друштва“, а 1923. године, такође у Скопљу, са радом је почео и Историјско-археолошки музеј.²⁹⁶ Од 1926. године Скопље је добило још један музеј – Зоолошки музеј. Што се тиче библиотека у Вардарској Македонији, након 1918. године радило се на обнављању библиотека средњих школа и гимназија које су биле упропаћене током година Првог светског рата. Међутим, најважнија библиотека у Вардарској Македонији свакако је била Библиотека Филозофског факултета у Скопљу, а највећа је била Градска библиотека у истом месту. Такође, отворани су и народни универзитети, народне библиотеке и читаонице, оснивана су соколска и стрелачка друштва, итд.

Током Шестојануарске диктатуре 1929-1934. затворене су гимназије у Струмици, Ресену, Кавадарцима, Кичеву, Ђевђелији, Кочанима, Струги, Дебру и Гостивару, а дотадашње гимназије у Велесу, Куманову, Штипу и Охриду претворене су у непотпуне гимназије, тј. самоуправне школе.²⁹⁷ Учитељска школа у Прилепу такође

²⁹³ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 428.

²⁹⁴ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 333.

²⁹⁵ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 410.

²⁹⁶ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 341.

²⁹⁷ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 66.

је затворена.²⁹⁸ Овакво драстично редуковање средњег школства током Шестојануарске диктатуре извршено је само у Вардарској Македонији и није познат тачан разлог за такав поступак југословенских власти.

На крају, треба рећи нешто и о наставном кадру и настави у основним и средњим школама и гимназијама, као и на учитељским школама у Вардарској Македонији. Он је углавном био српски, са нешто руских емиграната, мада је био присутан и одређени број турских и албанских учитеља.²⁹⁹ Настава је извођена на српском језику, док је македонски језик био ван употребе, потискиван и гушен³⁰⁰. Једино је, донекле, толерисан турски језик.³⁰¹ Што се тиче понашања наставног кадра, није била тајна да је широм Вардарске Македоније етички ниво просветних радника био прилично проблематичан. Било је случајева да су просветни радници незаконито присвајали државни новац, узимали мито од ђачких родитеља и слично. Неки просветни радници, нарочито учитељи који су дошли из Црне Горе, показивали су искључивост и нетрпељивост према колегама, изазивајући непокретне препирке и сукобе, док су према локалном становништву исказивали грубост и подцењивачки однос, навлачећи, на тај начин, мржњу света на цело просветно кадар и државу у чије име су служили. Зато је школским надзорницима непрекидно наређивано да такве учитеље стално опомињу и, у крајњем случају, удаљују из службе.³⁰² Изузеци су били Филозофски факултет Београдског универзитета у Скопљу и Православна богословија „Свети Јован Богослов“ у Битољу који су имали квалитетан наставни кадар.

Просветни радници у Вардарској Македонији имали су своје штампано гласило под именом *Учитељски покрет* који је излазио у Скопљу 1933-1934.³⁰³ Међутим, он је брзо угашен јер је, као и његови познатији парњаци на нивоу Југославије – *Југословенски учитељски глас* и *Учитељска искра* - био оптужен, од стране државних власти и цензуре, да шири комунистичке и левичарске идеје.

Култура

И култура у Вардарској Македонији је била, баш као и просвета, на веома ниском нивоу. Чињеница да је, након 1918, излазило више десетина часописа, новина и листова није битно поправило стање.³⁰⁴ У забаченим подручјима Вардар-

²⁹⁸ Исто, стр. 66.

²⁹⁹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 318., 323.

³⁰⁰ *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970., стр. 54.

³⁰¹ Исто, стр. 56.

³⁰² О понашању просветног кадра у Вардарској Македонији, на пример, види: Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 208.

³⁰³ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 412.

³⁰⁴ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 344.

ске Македоније, комуникација са спољним светом је била и више него скромна, штавише, може се рећи да је била скоро непостојећа. Највећи део штампе био је политичког карактера и, да се тако изразимо, неговао је политичку културу али, нажалост, у њеном најпростијем и највулгарнијем смислу, са обиљем увреда на рачун политичких противника. Нека од штампаних гласила била су *Хак* (срп. *Правда*) из Скопља око које су се окупљали становници муслиманске вероисповести, затим *Јужна Србија*, *Стара Србија*, *Вардар*, *Демократ* и *Социјалистичка зора* такође из Скопља, потом *Битољски радикал*, *Битољска обласна самоуправа*, *Битољска самоуправа*, *Битољски весник* и *Јужна звезда* из Битоља³⁰⁵, *Кумановска застава* из Куманова, итд.

У Вардарској Македонији је у овом периоду, као и увек, била присутна и упражњавана тзв. народна уметност. Широм целе Краљевине СХС/Југославије, Македонци су били познати као водећи мајстори. На пример, ту су били мијачки резбари (тзв. копаничари), живописци (зографи), ћилимари из Прилепа, грнчари из Велеса, неимари из Охрида, златари са запада Вардарске Македоније, итд.³⁰⁶ Усмено стваралаштво је било најразвијеније, а највише се исказивало кроз лепе женске песме које су певане о празницима, на пољским радовима, свадбама и сл. Познато је да је македонска елегична мелодија међу најлепшима на Балканском полуострву. Деца у Вардарској Македонији одгајана су уз песму од најранијег доба, па није чудно што су људи из других крајева Југославије народ у Вардарској Македонији сматрали изузетно музикалним.³⁰⁷ С тога је и државна власт показивала изузетну пажњу настави музике у образовању македонске деце на југу, али је то често и злоупотребљавала претераним убацивањем музичких садржаја са српском националном тематиком. Због свега наведеног, оснивана су бројна певачка друштва, школе и друге установе које су се бавиле музиком. Нека од певачких друштава била су: „Вардар“ и „Мокрањац“ у Скопљу, „Бинички“ у Тетову, „Престолонаследник Петар“ у Ђевђелији, „Реља Крилатица“ у Струмици (које је, осим певачког, имало и позоришну и секцију народног универзитета)³⁰⁸ и друга. Године 1932, средином октобра, у Скопљу је основана Централна управа музиканата Вардарске бановине, а 1934. године, исто у Скопљу отворена је Музичка школа „Мокрањац“, која је имала одсеке за виолину, чело, клавира, соло певање и музичку систематику.³⁰⁹ У Скопљу је радило и Народно позориште које је, још 1. октобра 1913, основао чувени писац Бранислав Нушић који је био и његов први управник. Поред скопског, постојала су још два аматерска позоришта – у Штипу и Ђевђелији.³¹⁰ Након 1918, у Вардарској Македонији било је отворено и неколико биоскопа, али су они били плод приватне, а не држав-

³⁰⁵ Иначе, по штампаним гласилима у Вардарској Македонији предњачио је Битољ. Овај град је, како смо већ напоменули, имао највиши проценат писмених људи на простору Вардарске Македоније.

³⁰⁶ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 346.

³⁰⁷ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 417.

³⁰⁸ Исто, стр. 417.

³⁰⁹ Исто, стр. 418.

³¹⁰ Исто, стр. 417.

не иницијативе.³¹¹ Неки од њих, на пример, били су биоскоп „Манак“ у Битољу, биоскоп „Вардар“ у Скопљу, и др. Од 1930-тих година оснивају се и џез-оркестри од којих је најпознатији онај који је наступао у кафани „Париз“ у Скопљу.³¹² Ликовна уметност је била неразвијена. У Скопљу су, почетком 1933, радили сликарски атељеи Николе Мартиноског, Зоре Поповић и Хајруна Сабрија, док је у октобру 1936. у Охриду одржана прва сликарска изложба на простору Вардарске Македоније од стране Методија Лепавца, самоуког сликара из Прилепа.³¹³

Здравство

Организација лекарске службе на простору Вардарске Македоније, разорене и опустошене током Првог светског рата, ишла је веома споро. У неким крајевима је, штавише, дошло до назадовања. На пример, Битољ је пре 1914. године имао пет болница да би, након 1918. године спао на једну.³¹⁴ Осим тога, болнице, школске поликлинике, домови здравља³¹⁵ и лекарске ординације су, поред тога што их није било довољно, често биле смештене у за то безусловним зградама и кућама, мада су касније, донацијама државе, изграђивана и модерна болничка здања. Поврх свега, недостајало је и лекара и осталог медицинског особља, медицинских средстава и медицинских инструмената. И апотека и апотекара (фармацеута) није било у довољном броју. Неке од болница налазиле су се, на пример, у Битољу, Тетову, Скопљу, Куманову, Прилепу, итд. Неке од апотека, пак, налазиле су у Скопљу, Тетову, Куманову, Битољу, Велесу, Прилепу, и др. Војска је имала своје посебне болнице. Школске поликлинике су постојале у Скопљу, Велесу, Битољу, Куманову, Охриду, Штипу и Струмици. Становништво се лечило и у бањама. Познате су биле Негорачка Бања код Ђевђелије, Кочанска Бања код Кочана, Катлановска Бања код Скопља, Штипска Бања код Штипа, варошица Крушево, као и тзв. „језерске станице“ – Охрид за Охридско језеро и Струмица за Дојранско језеро. Здравствено осигурање је, такође, било лоше.³¹⁶ Пред избијање рата 1941, на простору Вардарске бановине било је 15 самоуправних и једна државна болница (у Скопљу).³¹⁷ Наравно, напорима државе, током година поправљало се стање у погледу медицинског особља, медицинских средста-

³¹¹ Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 351.

³¹² Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 418.

³¹³ Исто, стр. 418.

³¹⁴ Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 131.

³¹⁵ У време Краљевине СХС/Југославије називани су домови народног здравља.

³¹⁶ Након 1918. године, здравствено осигурање на подручју Вардарске Македоније је спроводио Округни уред из Београда преко својих подружница у Битољу, Велесу, Скопљу и Куманову. Од 1. јануара 1925. године, поменути подружнице су одвојене од Београда и чиниле су посебан Округни уред са седиштем у Скопљу.

³¹⁷ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 469.

ва и медицинских инструмената, као и апотека, али то свакако није било довољно да се значајно поправе здравствене прилике у Вардарској Македонији.

Култура живљења становништва била је на ниском нивоу. То је, мора се признати, била последица вишевековне османске (турске) владавине, а каква је била култура живљења – таква су биле и здравствене прилике, то значи такође на ниском нивоу. Због тога су, рецимо, морале бити распуштане многе основне и средње школе и гимназије јер су многи ученици оболевали у разним епидемијама. Градови и вароши у Вардарској Македонији одавали су слику хигијенског немара и слабих културних навика и становништва и државне управе Краљевине СХС/Југославије, док су људи на селима, практично, живели са својим домаћим животињама. Исто тако, због недостатка воде, многи становници се годинама нису купали, а хигијена животног простора одржавана је на најнижем могућем нивоу.³¹⁸ Све то доводило је до појаве и ширења различитих болести, нарочито оних заразних.³¹⁹ Истина, у другој половини 1920-тих и током 1930-тих година, напорима државних и локалних власти, донекле се поправило стање у градовима. Међутим, то није значајно изменило општу негативну слику културе живљења.

Велики проблем представљала је маларија која се из мочварних области Вардарске Македоније често преносила у друге крајеве Краљевине СХС/Југославије. Њеним проучавањем и сузбијањем бавили су се Институт за тропске болести у Скопљу³²⁰ и Институт за мелиорацију маларичног земљишта Скопског поља, у истом граду. Још један велики проблем био је тај што је становништво, услед слабе здравствене културе и спутаности религијама, често страховало од лекара и избегавало их. На пример, у области Битоља је у једној анкети спроведеној 1928. године забележено раширено веровање код народа да се лекару не треба обраћати јер се болест тако љути и стање болесника погоршава!³²¹ Све поменуто, довело је до тога да су људи умиралаи и од болести које су се, чак и у то време, могле успешно лечити. Међутим, становништво је расло, највише због тога што су слаба здравствена култура и просвећеност и велика стопа смртности надокнађивани високим наталитетом, поготово код становника муслиманске вероисповести.

Верска политика

Становништво Вардарске Македоније било је веома религијски измешано. Већину су чинили православни хришћани али су, поред њих, били бројни припадници муслиманске вероисповести. Остали (јевреји, римокатолици, гркокатолици (унијати), протестанти различитих грана као, на пример, евангелисти, методисти, адвент-

³¹⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015., стр. 31.

³¹⁹ Исто, стр. 31.

³²⁰ У то време поменути Институт је био познат под називом Маларични институт.

³²¹ Vladoan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 355.

тисти, назарени и сл.) били су присутни у не тако великом броју, али су ипак живели и на простору Вардарске Македоније.

Вардарска Македонија је, од априла 1922, званично потпала под окриље Српске православне цркве (СПЦ), тј. Српске патријаршије, коју је помагала држава и чије се седиште налазило у Београду.³²² До тада, она је званично била под окриљем Васељенске патријаршије са седиштем у Цариграду (Истанбулу). Скопска епископија, са седиштем у истоименом граду, подигнута је у ранг митрополије.³²³ Митрополија се даље делила на епархије, епархије на протопрезвитерате округа, а протопрезвитерати округа на намесништва срезова. На крају, намесништва срезова делила су се на парохије.

У Вардарској Македонији су за православне свештенике слати људи српске националности који су имали задатак да шире и утврђују српску националну идеју и мисао. Другим речима да, као и просвета, раде на асимилацији и посрбљавању локалног македонског становништва православне вероисповести. Сви свештеници који су исказивали неке тежње ка посебном македонском идентитету или су, још горе, били наклоњени бугарској националној идеји, били су смењивани и замењивани „национално свесним српским свештеницима“³²⁴. Осим Срба, у Вардарску Македонију су слата и руска црквена лица, избегла у Краљевину СХС/Југославију након Октобарске револуције. Муслимани су имали своје верске организације и као кровну – Исламску верску заједницу Краљевине СХС/Југославије коју је држава толерисала и помагала. У многим градовима и варошима Вардарске Македоније радиле су муслиманске средње школе – медресе. Јеврејска верска заједница и римокатоличка верска заједница су такође толерисане и помагане. Али, разне протестантске цркве, изузимајући евангелисте, након завршетка Првог светског рата биле су оптужене за пробугарско расположење и распуштене.³²⁵ Јавно исповедање вере им је било забрањено, али им је толерисано приватно исповедање вере, мада је и ту долазило до проблема са властима Краљевине СХС/Југославије. Такво стање је трајало до 1924. године, када им је јавно исповедање вере поново било омогућено, додуше незванично.

Током 30-тих година XX века, званичници СПЦ у Вардарској Македонији све више су јавно говорили да народ и државни чиновници све мање посећује цркве. Неки су то тумачили као последицу такси за чиновништва које су свештеници одређивали на своју руку.³²⁶ Покушај да се покрене инертно парохијско свештенство да се народ врати у цркве, макар недељом и празницима, није имао много успеха.³²⁷ По врх свега, крајем 1930-тих година, свештена лица су се све више активно укључивала у политичка питања и дешавања.

³²² Radmila Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1995., str. 18-19.

³²³ Исто, стр. 18-19.

³²⁴ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija...*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., str. 367.

³²⁵ Исто, стр. 375.

³²⁶ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 308.

³²⁷ Исто, стр. 309.

Априлски рат, слом Краљевине Југославије и окупација и подела Вардарске Македоније (1941. године)

Од слома Француске до Априлског рата (25. јун 1940-5. април 1941)

Нападом Немачке на Пољску, 1. септембра 1939. године, отпочео је Други светски рат. Између два супротстављена тора, Немачке и Италије са једне, и Велике Британије и Француске, са друге стране, Краљевина Југославија је настојала да задржи каквуктакову неутралност. После слома и капитулације југословенског војног узора у међуратном периоду – Француске, 25. јуна 1940, након чега је Велика Британија остала усамљена, Југославија се нашла у изузетно неповољним околностима. С тога је предузето утврђивање граница Југославије, па и на простору Вардарске Македоније. Армијски генерал Богољуб Илић, пошто је у поменутој области обишао подручја ка југословенско-бугарској и југословенско-албанској граници, известио је, у септембру 1940, Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије у Београду да су фортификацијски радови на подручју Треће армијске области обављени под повољним условима.³²⁸ Крајем октобра исте године, министар војске и морнарице армијски генерал Милан Недић наредио је команданту Треће армијске области армијском генералу Илији Брашићу да изврши додатна утврђивања на југословенско-бугарској граници и почне концентрацију трупа Вардарске дивизијске области у областима реке Радике и градова Охрид и Струга.³²⁹

Када је, 28. октобра 1940, Италија напала Грчку, ситуација се додатно закомпликовала. Истог дана, министар војске и морнарице армијски генерал Милан Недић затражио је хитан пријем код кнеза-намесника Павла Карађорђевића и поднео му меморандум у коме је наглашавао немоћ Југославије у новонасталој ситуацији и предложио, како би се околности бар мало поправиле, да Југославија одмах упадне у Грчку и заузме Солун, пре него што га се дочепају Италијани.³³⁰ На хитним седницама Крунског савета, 28. и 31. октобра и 1. новембра 1940, кнез-намесник Павле Карађорђевић и југословенски политички врх прихватили су предлог Милана Недића, али уз оgradu да се то учини тек када и ако Грчка капитулира у сукобу са Италијом, а никако пре тога како је предлагао министар Недић. Одлука о заузимању Солуна образлагана је тиме да је и Грцима боље да тамо буду југословенске, уместо италијанских трупа.³³¹ Међутим, Италијани су сазнали за југословенску одлуку. Њихов одговор био је бомбардовање Битоља у два наврата у сред дана, 5. и 6. новембра 1940, када је погинуло 10 особа, а 23 рањено.³³² Иако су се Италијани правдали да су се њихови пи-

³²⁸ Исто, стр. 479.

³²⁹ Исто, стр. 479.

³³⁰ Никола Тошић Малешевић, *Димитрије Љотић...*, Војно дело, бр. 5/2017, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2017., стр. 551.

³³¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992., стр. 53.

³³² Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 480.

лоти збунили мислећи да су над грчком територијом било је више него јасно да је то упозорење италијанског фашистичког диктатора Бенита Мусолинија Југославији да не шаље војску у Грчку. Бомбардовање Битоља, уз неке друге ствари које овом приликом нећемо разматрати јер нису релевантне за овај рад, стало је Милана Недића положаја министра војске и морнарице. Кнез-намесник Павле Карађорђевић је, 6. новембра 1940, извршио притисак на Недића који је морао дати оставку, а на његово место именован је армијски генерал Петар Пешић.³³³ Из страха од нових напада италијанског ратног ваздухопловства, војне власти Краљевине Југославије, већ 6. новембра 1940, наредиле су Противваздухопловној одбрани да, од сада, отвара ватру на све сумњиве авионе који буду примећени јужно од линије Сврљиг-Ниш-Крушевац-Краљево-Чачак-Ужице-Сарајево-Бугојно-Сплит, а министар војске и морнарице армијски генерал Петар Пешић моментално је ојачао противваздухопловну одбрану око индустријских центара и војних магацина.³³⁴

Положај Југославије нагло се погоршао од када је Немачка, од састанка у Фушлу (Аустрија) 27. новембра 1940, на коме је немачки министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп отворено рекао југословенском председнику владе Драгиши Цветковићу и југословенском министру спољних послова Александру Цинцар Марковићу да је веома битно да Југославија напусти неутралну позицију и приступи Тројном пакту Немачке, Италије и Јапана.³³⁵ Од тог датума почиње велики немачки притисак који се временом све више појачавао. Значајан ударац Југославији био је приступање Бугарске Тројном пакту 1. марта 1941, након чега су у ову земљу почеле улазити немачке јединице које су претходно биле стациониране на територији Румуније. Немајући више излаза и не видећи да може са било које стране добити помоћ, кнез-намесник Павле Карађорђевић и југословенска влада поклекли су под притиском и, 25. марта 1941, у дворцу „Белведере“ у Бечу потписали приступање Југославије Тројном пакту. Тај чин је, међутим, изазвао велико незадовољство у земљи, првенствено припадника српског народа и Југословенске краљевске војске, који су још увек памтили борбе са Немцима у Првом светском рату (1914-1918) и сматрали да Немачка није, неће и не може бити пријатељ Југославије и српског, као и осталих југословенских народа. Готово одмах су избиле масовне демонстрације, а већ 27. марта је дошло до државног удара кога су предводили армијски генерал Душан Симовић и бригадни генерал Боривоје Мирковић.³³⁶ Влада Драгише Цветковића је оборена, а кнез-намесник Павле Карађорђевић ухапшен и касније предат Британцима који су га интернирали у Кенију која је у то време била њихова колонија. Краљ Петар II Карађорђевић је, пре времена, проглашен пунолетним и предата му је власт.³³⁷ Она је, међутим, била само формална јер су је фактички др-

³³³ Никола Тошић Малешевић, *Димитрије Љотић...*, Војно дело, бр. 5/2017, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2017., стр. 552.

³³⁴ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., стр. 480.

³³⁵ Никола Тошић Малешевић, *Сокобања и сокобањски крај...*, ОО СУБНОР Сокобања, Сокобања, 2018., стр. 104.

³³⁶ Исто, стр. 105.

³³⁷ Исто, стр. 105.

жали људи који су извели државни удар који су образовали нову владу на челу са армијским генералом Душаном Симовићем.³³⁸

Иако његова влада није званично отказала Тројни пакт, а пуч Немачкој представила као чисто унутрашње питање Југославије, Хитлер и његови сарадници су сматрали да је нова југословенска влада фактички одбацила Тројни пакт, да је састављена од британских присталица и везана за поменуту земљу, те да је могла, у повољном тренутку, да се повеже са Грчком и образује јужни европски фронт, чиме би омогућила британским снагама останак на европском континенту.³³⁹ Уз то, сматрали су да би такав фронт могао озбиљно, с бока, угрозити немачке офанзивне акције према Савезу Совјетских Социјалистичких Република (СССР), које су, у то време, већ увелико планиране. С тога је Хитлер одмах наредио напад на Југославију и њено уништење као државе.

Влада Душана Симовића, са друге стране, није била на висини историјског задатка. Она скоро ништа није чинила, или је то радила веома опрезно и споро из страха да не испровоцира немачко-италијански напад,³⁴⁰ на побољшању изгледа за одбрану државе. Тако, рецимо, није проглашена ни војна мобилизација већ је 30. марта 1941, послата само наредба о општем активирању јединица (тзв. тајна мобилизација), с тим да први дан активирања буде 3. април.³⁴¹ Та тајна мобилизација одвијала се веома споро, па је немачки напад затекао Југославију у раној фази мобилизације, потпуно неспремну. Цела Југословенска краљевска војска (ЈКВ), у тренутку немачког напада, није била попуњена људством, вучном стоком, муницијом и осталим ратним и санитетским материјалом, нити су све јединице биле стигле на положаје предвиђене ратним планом. Све поменуто је, заједно са разним другим разлозима, довело до великог пораза у Априлском рату и слома Краљевине Југославије.

Априлски рат на простору Вардарске Македоније (5-13. април 1941) и слом Краљевине Југославије (18. април 1941)

По југословенском ратном плану „Р-41“, организација Југословенске краљевске војске (ЈКВ) у ратном стању била је потпуно другачија него у мирнодопско време. Будући да је, како смо видели, 30. марта 1941, издата наредба о општем активирању јединица, ЈКВ је прешла у ратно стање. Тако је образована Трећа група армија, састављена од Треће армије и Трупâ Треће армијске области, која је покривала

³³⁸ У државном удару од 27. марта 1941, одређену улогу имале су и британске обавештајне службе. Наиме, након слома и капитулације Француске 25. јуна 1940, Велика Британија се борила сама против Немачке и Италије. Да би стекла макар једног савезника на европском континенту у борби против Немачке и Италије, она је била заинтересована да обори Цветковићеву владу и кнеза-намесника Павла Карађорђевића који су прихватили приступање своје земље Тројном пакту и подрже неку нову владу која би се истом одупрла. С тога је, преко својих обавештајних служби, подржавала планове и државни удар кога су предводили армијски генерал Симовић и бригадни генерал Мирковић, као и образовање Симовићеве владе.

³³⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988., str. 386-387.

³⁴⁰ Branko Petrenović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992., str. 91.

³⁴¹ Никола Тошић Малешевих, *Сокобања и сокобањски крај...*, ОО СУБНОР Сокобања, Сокобања, 2018., стр. 106.

просторе Вардарске Македоније, Косова и Метохије, Црне Горе, источне Херцеговине (осим данашње општине Требиње), Рашке Области, тј. Санџака (и данашњи српски и црногорски део) и области Плава и Гусиња. Њен задатак је био да поведе офанзивне акције према Италијанима који су имали своје војне јединице на територији Албаније, док би према немачким снагама, које су биле стационаране у Бугарској, имала да врши одбрамбене операције. Осим тога, Трећа група армија имала је још један важан задатак – да у случају неуспеха у северним деловима државе омогуће јединицама ЈКВ одступање у Грчку где би, заједно са грчким и британским снагама, образовала нови Солунски фронт.

Иначе, према поменутом ратном плану „P-41“, предвиђена је одбрана на свим границама Краљевине Југославије, осим према Албанији где је планирана офанзива на италијанске трупе. Као што смо већ напоменули, планом је било предвиђено и то да се југословенске трупе, ако се у северним деловима државе операције неповољно одвијају, повуку преко Вардарске Македоније у Грчку где би се повезале са грчко-британским трупама и образовале нови Солунски фронт. Међутим, прилично је јасно да овакав југословенски ратни план није био реалан. Према њему, требало је кордонским распоредом бранити гранични фронт неправилног облика дужине око 3.000 км, у условима када је непријатељ био вишеструко надмоћнији, а осим тога, није било предвиђено шта радити ако се план не буде могао спровести онако како је замишљено, на пример, ако не успе офанзива у Албанији или ако непријатељ пресече одступницу према Грчкој. А управо спречавање одступања југословенских снага у Грчку и њихово повезивање са Грцима и Британцима био је један од главних циљева немачког напада. Према немачком ратном плану напада на Југославију, познатијем као „Директива бр. 25“, са снагама стационараним у Румунији и Бугарској, требало је истовремено напасти Југославију и Грчку, што пре заузети Вардарску Македонију, као и Егејску Македонију са Солуном у Грчкој и тако спречити повезивање југословенских и грчко-британских снага. Затим је требало успоставити везу са Италијанима, ради даљег напада у Грчкој, а у Југославији заузети комуникацију Београд-Ниш-Софија, заузети Ђердапску клисуру и Сипски канал на Дунаву, као и главни град Југославије – Београд (другим речима, заузети цео источни део Југославије). Са немачким снагама из Аустрије и Мађарске, требало је заузети северни и западни део Југославије са Загребом, а потом наставити наступање ка истоку и спојити се са немачким снагама које наступају са територија Румуније и Бугарске, као и са италијанским снагама које су, по италијанском ратном плану, требале наступати на подручјима западне Словеније, јадранског приморја и залеђа, све до града Јајце у Босни и неутралисати југословенску ратну морнарицу. Италијанске снаге стационаране на територији Албаније требале су напасти на подручја Црне Горе, Косова и Метохије и запада Вардарске Македоније. Немачко и италијанско ратно ваздухопловство имали су задатак да неутралишу јединице југословенског ратног ваздухопловства. Уз то, немачки пилоти су имали и посебан задатак, да разоре главни град Југославије – Београд и нанесу што више цивилних жртава.³⁴²

³⁴² Све наведене податке о југословенским, немачким и италијанским ратним плановима пронашли смо у: Đorđe Knežević, Bogdan Smiljević, Dragoljub Tmušić, *Istorija sa osnovama vojne istorije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980., str. 194.

Што се тиче југословенских јединица Треће групе армија, оне су биле активираније још од раније. Али, оне су биле добро снабдевена само одећом и пешадијским наоружањем, док се у свему осталом осећао недостатак.³⁴³ Организација јединица Треће групе армија била је следећа:

ТРЕЋА ГРУПА АРМИЈА (Штаб у Приштини; Командант Треће групе армија: армијски генерал Милан Неђић, Начелник штаба Треће групе армија: бригадни генерал Миодраг Дамњановић)

ТРЕЋА АРМИЈА (Штаб у Скопљу; Командант Треће армије: армијски генерал Илија Брашић, Начелник штаба Треће армије: бригадни генерал Милан Зеленика, Командант Команде позадине Треће армије: дивизијски генерал Душан Исаковић; Трећа армија имала је задатак да предузме офанзиву у Албанији и тамо, заједно са грчким трупама, потуче италијанске трупе и омогући, у случају неповољног развоја ситуације у северним деловима земље, одступање југословенских јединица према југу, ка Грчкој, где би се повезале са грчким и британским снагама и образовале нови Солунски фронт)

Комски одред, сконцентрисан на простору Плав-Гусиње, чинили су га Штаб одреда, 48. пешадијски пук и 2. брдски дивизион 22. артиљеријског пука, заједно са једним пуком резервне војске и граничним јединицама. Командант Комског одреда: бригадни генерал Љубо Новаковић.

Зетска дивизија сконцентрисана око Подгорице и Скадарског језера, чиниле су је Штаб дивизије, 15, 38, 61. и 87. пешадијски пук, 15. артиљеријски пук, 15. коњички батаљон, 15. пионирски батаљон, 15. митраљеска чета, 15. дивизијска база, 15. допунски пук, Бојански одред, Морнарички одред на Скадарском језеру и два самостална батаљона резервне војске и граничне јединице. Командант Зетске дивизије: бригадни генерал Миленко Варјачић. Начелник штаба Зетске дивизије: потпуковник Ернест Петерлин.

Косовска дивизија, сконцентрисана на простору Ђаковица-Призрен, састављена од Штаба дивизије, 30, 31. и 56. пешадијског пука, 31. артиљеријски пук, 31. допунског пука, 31. дивизијске базе, 31. пионирског батаљона, 31. чете за везу, два пука резервне војске и граничних јединица. Командант Косовске дивизије: дивизијски генерал Милутин Миленковић. Начелник штаба Косовске дивизије: потпуковник Стјепан Миклечић.

Вардарска дивизија, сконцентрисана на подручју Маврово-Дебар-Струга, састављена од Штаба дивизије, 25, 46, 47. и 50. пешадијског пука, 25. артиљеријског пука, 25. дивизијске базе, 25. допунског пука, 25. пионирског батаљона, два пука резервне војске и граничних јединица. Командант Вардарске дивизије: дивизијски генерал Душан Крстић. Начелник штаба Вардарске дивизије: потпуковник Петар Томац.

Херцеговачка дивизија, сконцентрисана на простору Даниловграда, чинили су је Штаб дивизије, 13, 29. и 32. пешадијски пук и Пешадијски пук Боке Которске, 13. артиљеријски пук, 13. митраљески батаљон, 13. дивизијска база, 13. допунски пук, 13. пионирски батаљон и 13. чета за везу. Командант Херцеговачке дивизије: дивизијски генерал Војислав Петровић. Начелник штаба Херцеговачке дивизије: мајор Ђорђе Караниколић.

³⁴³ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984., str. 253.

Самосталне јединице Треће армије, 5. ваздухопловна извиђачка група армијског ваздухопловства, састављена од 3. и 71. извиђачке ескадриле, стационирана на аеродрому „Тетово“ код Тетова.

ТРУПЕ ТРЕЋЕ АРМИЈСКЕ ОБЛАСТИ (Штаб у Скопљу; Командант Трупа Треће армијске области: армијски генерал Јован Наумовић, Начелник штаба Трупа Треће армијске области: пуковник Драгомир Павловић, Командант Команде позадине Трупа Треће армијске области: дивизијски генерал Светолик Миладиновић; Трупе Треће армијске области имале су задатак да бране фронт према Бугарској од напада немачких јединица и то целом дужином данашње македонско-бугарске границе и тако, у случају неповољног развоја ситуације у северним деловима земље, омогуће одступање југословенских снага ка југу, односно у Грчку, где би се повезале са грчким и британским снагама и образовале нови Солунски фронт).

Струмички одред, сконцентрисан у пределу Струмице, чинили су га Штаб одреда, 49. пешадијски пук, 20. допунски пук, 2. дивизион 20. артиљеријског пука, један пук резервне војске и граничне јединице. Командант Струмичког одреда: бригадни генерал Марко Божовић.

Брегалничка дивизија, распоређена на простору Царево Село (данас Делчево)-Кочани-Штип, имала је у свом саставу Штаб дивизије, 23. и 28. пешадијски пук, 20. артиљеријски пук (осим његовог 2. дивизиона који се налазио у саставу Струмичког одреда), 1. моторизовани артиљеријски дивизион 114. артиљеријског пука Врховне команде, 1. тенковску чету, пук резервне војске и граничне јединице. Командант Брегалничке дивизије: дивизијски генерал Драгутин Живановић. Начелник штаба Брегалничке дивизије: пуковник Драгутин Габершчик.

Моравска дивизија, сконцентрисана на подручју Крива Паланка-Куманово, чинили су је Штаб дивизије, 22. и 92. пешадијски пук, 1. брдски дивизион 22. артиљеријског пука, 46. противтенковска чета, 46. допунски пук, 46. артиљеријски пук, 46. дивизијска база, пук резервне војске и граничне јединице. Командант Моравске дивизије: дивизијски генерал Лазар Тонић. Начелник штаба Моравске дивизије: потпуковник Отон Чуш.

Шумадијска дивизија, сконцентрисана на подручју Градско-Неготино, састављена од Штаба дивизије, 19, 59. и 72. пешадијског пука, 5. артиљеријског пука. 5. противавионске митраљеске чете, 5. противтенковске чете, 5. допунског пука и 5. дивизијске базе. Командант Шумадијске дивизије: дивизијски генерал Коста Адамовић. Начелник штаба Шумадијске дивизије: мајор Ђорђе Димитријевић.

Самосталне јединице Трупа Треће армијске области, сконцентрисане на подручју Скопље-Куманово-Велес-Штип, биле су: 3. коњички пук, 21. пешадијски пук, 114. моторизовани артиљеријски пук Врховне команде (осим његовог 1. моторизованог артиљеријског дивизиона који се налазио у саставу Брегалничке дивизије), 3. пионирски батаљон, 3. понтонирски батаљон, 3. чета за везу, 3. бежична станица, Аутомобилски пук и 3. противавионски моторизовани дивизион са 3. рефлектором и 3. противавионском митраљеском четом.

Резерва треће групе армија

Ибарска дивизија, сконцентрисана око Урошевца, чинили су је Штаб дивизије, 4, 24. и 58. пешадијски пук, 22. артиљеријски пук (осим његовог 1. брдског дивизиона који се налазио у саставу Моравске дивизије Трупâ Треће армијске области и 2. брдског дивизиона који се налазио у саставу Комског одреда Треће армије) и 22. допунски пук. Командант Ибарске дивизије: дивизијски генерал Александар Дими-тријевић. Начелник штаба Ибарске дивизије: потпуковник Драгутин Хелбих.

РАТНО ВАЗДУХОПЛОВСТВО – ваздухопловне јединице и ваздухопловне базе на југу

3. ваздухопловна мешовита бригада са седиштем на аеродрому „Милошево“ код Приштине, уместо на аеродрому „Петровец“ код Скопља како је било у мирно-допско време. Командант 3. ваздухопловне мешовите бригаде: пуковник Никола Обуљен. Трећа ваздухопловна мешовита бригада покривала је ваздушни простор изнад Вардарске Македоније, Косова и Метохије, јужне Србије (области од линије планина Јастребац – Алексинац – Ниш – Сврљиг на северу до данашње српско-македонске границе на југу и од административне линије између Аутономне Покрајине Косово и Метохија и уже Србије на западу до данашње српско-бугарске границе на истоку) и мањих делова источне Србије (данашње општине Сокобања и Књажевац). У њеном саставу налазила су се два ваздухопловна пука:

3. бомбардерски пук, са седиштем на аеродрому „Петровец“ код Скопља, имао је задатак да напада аеродроме, железничке објекте и непријатељске јединице у Бугарској на подручју јужно од планинског ланца Балкан (Стара планина). Чинили су га 63. ваздухопловна група (205, 206. и 207. ескадрила) стационирана на аеродрому „Петровец“ код Скопља и 64. ваздухопловна група (208, 209. и 210. ескадрила) стационирана на аеродрому „Милошево“ код Приштине.

5. ловачки пук, са седиштем на аеродрому „Косанчић“ код Бојника, имао је задатак да брани ваздушни простор изнад Вардарске Македоније, Косова и Метохије, јужне Србије (области од линије планина Јастребац – Алексинац – Ниш – Сврљиг на северу до данашње српско-македонске границе на југу и од административне линије између Аутономне Покрајине Косово и Метохија и уже Србије на западу до данашње српско-бугарске границе на истоку) и мањих делова источне Србије (данашње општине Сокобања и Књажевац), а нарочито градове Скопље, Ниш и Приштину. Чинили су га 21. ваздухопловна група (41, 42. и 43. ескадрила) стационирана на аеродрому „Косанчић“ код Бојника и 36. ваздухопловна група (109. и 110. ескадрила) стационирана на аеродрому „Режановачка коса“ код Куманова.

Нелетачке јединице (позадинска служба) Ратног ваздухопловства биле су организоване у тзв. ваздухопловне базе: **3. ваздухопловну базу** на аеродрому „Петровец“ код Скопља и **5. ваздухопловну базу** на аеродрому „Косанчић“ код Бојника.³⁴⁴

Априлски рат, а тиме и увлачење Југославије у Други светски рат, почео је 5. априла 1941. у 22 часа, препадима немачких војника на југословенска гранична осигурања, нарочито на граничне карауле у непосредној близини комуникација преко

³⁴⁴ Све наведене податке о распореду јединица Југословенске краљевске војске (ЈКВ) уочи Априлског рата 1941. Пронашли смо у: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984., str. 165, 252-256. i 269-270.

границе, о чему југословенска Врховна команда, из непознатих разлога, никада није била обавештена.³⁴⁵ Убрзо након поменутих препада, 6. априла, око 2 часа ујутру, немачке снаге форсирале су Дунав из Румуније, са правца Дробете Турн Северина) и препадом заузеле Сипски канал у Ђердапској клисури.³⁴⁶ Затим су кренули општи напади немачких, а убрзо и италијанских и мађарских јединица³⁴⁷ које су биле знатно бројније, јаче и боље опремљене од југословенских снага и које су, уз то, за разлику од југословенских, углавном завршиле своју концентрацију и положаје предвиђене њиховим ратним плановима. Осим тога, 6. априла, у 6 часова и 45 минута, авиони немачког ратног ваздухопловства почели су са злочиначким бомбардовањем Београда, проузрокујући велика страдања и патње његовог цивилног становништва.³⁴⁸ Напади немачких авиона на Београд вршени су у више наврата током 6. и 7. априла.

На простору Вардарске Македоније, ратна дејства у Априлском рату почела су 5. априла 1941. у 22 часа, помињаним препадима немачких војника на југословенска гранична осигурања и карауле на југословенско-бугарској граници. Одмах затим, у раним јутарњим часовима 6. априла, Немци су наставили акције. Од 3 до 5 часова ујутру, немачке јединице из Бугарске извеле су низ мањих препадних акција ради овладавања југословенским фронтом код Царевог Села (Делчева), Струмице и Криве Паланке. Око 5 часова и 10 минута, немачко ратно ваздухопловство са аеродрома у Бугарској, бомбардовало је аеродроме „Петровец“ код Скопља и „Режановачка коса“ код Куманова. Око 6 часова, немачки авиони са бугарских аеродрома поново су се појавили и почели са систематским целодневним бомбардовањима на скоро све циљеве у Вардарској Македонији: југословенске војне и цивилне аеродроме, железничке пруге, путеве, мостове, трупе и насељена места (на пример Штип и Велес).

3. ваздухопловна мешовита бригада била је снажно нападнута током 6. априла од стране немачког ратног ваздухопловства чији су авион узлетали са аеродрома у Бугарској. 3. бомбардерски пук 3. ваздухопловне мешовите бригаде претрпео је тешке губитке. Немачки авиони уништили су на земљи комплетну 63. ваздухопловну групу (205, 206. и 207. ескадрилу) на аеродрому „Петровец“ код Скопља. Међутим, 64. ваздухопловна група (208, 209. и 210. ескадрила) стационирана на аеродрому „Милошево“ код Приштине, избегла је теже губитке и, истог дана, извршила контраударе бомбардујући железничку станицу у Софији и колоне немачких војника око Криве Паланке.

5. ловачки пук 3. ваздухопловне мешовите бригаде такође је био на жестоком удару. 36. ваздухопловна група (109. и 110. ескадрила) са кумановског аеродрома „Режановачка коса“, храбро се ухватила у коштац са немачким пилотима и при том изгубила 11 авиона али је и оборила 4 непријатељска. 21. ваздухопловна група (41, 42. и 43. ескадрила) са аеродрома „Косанчић“ код Бојника није улазила у борбу.

Главни копнени удар немачких снага на простор Вардарске Македоније са територије Бугарске, уз снажну подршку немачког ратног ваздухопловства, почео је 6. априла, у 5

³⁴⁵ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine...*, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Tito-grad, 1984., str. 279.

³⁴⁶ Isto, str. 279.

³⁴⁷ Мађарске јединице су прешле југословенско-мађарску границу 11. априла 1941. У периоду од 6. до 11. априла 1941. вршиле су само мање пограничне нападе на југословенске трупе.

³⁴⁸ Никола Тошић Малешевић, *Сокобања и сокобањски крај...*, ОО СУБНОР Сокобања, Сокобања, 2018., стр. 107.

часова и 20 минута, на целом фронту од Криве Паланке на северу до планине Беласице на југу. На простор Вардарске Македоније нападала је немачка 12. армија, која је била једна од њихових најјачих армија. Разлог њеног ангажовања на простору Вардарске Македоније био је тај што су, као што већ раније навели, и Немци претпостављали да ће југословенске трупе, ако претрпе неуспех у северним деловима државе, користи поменути простор за одступање у Грчку, где би се повезале са грчким и британским снагама и образовале нови Солунски фронт. С тога су настојали да што пре сломе одбрану југословенских јединица, пробију се до реке Вардар и на тај начин спрече повезивање југословенских, грчких и британских трупа. Већ до 10 часова, 6. априла, и поред снажног отпора, немачке трупе потпуно су разбиле прву линију одбране јединица Трупa Треће армијске области и овладале граничним подручјем од Криве Паланке на северу до планине Беласице на југу, заузевши Струмицу, Берово, Царево Село (Делчево) и Криву Паланку. Међутим, у даљем напредовању наишле су на утврђене југословенске положаје код села Страцин, на путу Крива Паланка-Куманово. Ту је дошло до снажног судара и битке која се завршила немачком победом у раним јутарњим часовима 7. априла 1941.

Поменутог дана, 7. априла, 64. ваздухопловна група 3. бомбардерског пука 3. ваздухопловне мешовите бригаде са аеродрома „Милошево“ код Приштине, вешто је избегавала нападе авиона немачког ратног ваздухопловства и нападала немачке колоне на правцу Крива Паланка-Куманово-Скопље, као и у пределу Струмице. Преостали авиони 36. ваздухопловне групе 5. ловачког пука 3. ваздухопловне мешовите бригаде са аеродрома „Режановачка коса“ код Куманова уништени су од стране немачких авиона. 21. ваздухопловна група 5. ловачког пука 3. ваздухопловне мешовите бригаде са аеродрома „Косанчић“ код Бојника ни овај дан нису ступали у борбу, изгубивши, при том, велики број авиона на земљи. Немачки авиони су, такође, наставили нападе на југословенске трупе, саобраћајнице и цивилна насеља (на пример, Скопље и Куманово).

У копненим операцијама 7. априла, Вардарска дивизија из састава Треће армије прешла је југословенско-албанску границу, напавши италијанске јединице. Њено десно крило, не наилазећи на јачи италијански отпор, успело је да продре 10 км, али је лево крило наишло на јаке италијанске снаге које су га вратиле на полазне положаје. При том, Италијани су имали и одређених успеха заузевши једну југословенску караулу. На истоку, према Бугарској, ситуација је, током 7. априла, била је још неповољнија. Немачке јединице су, и поред жестоког отпора (на пример, на положајима код села Калиманци код Винеце и код Куманова), брзо савлађивале одбрану Трупa Треће армијске области, заузевши Валандово, Радовиште (мак. Радовиш), Кратово, Винецу, Кочане, Пробиштип, Штип, Куманово, Скопље и Велес, избивши на реку Вардар, пресецајући тиме могуће одступање југословенских трупа у Грчку, њихово повезивање са грчким и британским јединицама и образовање новог Солунског фронта. Југословенске јединице из састава Трупa Треће армијске области су поменутог дана 7. априла, и поред храброг и снажног отпора, биле разбијене и оне Немцима више нису могле пружати јачи и озбиљнији отпор.

Наредног дана, 8. априла 1941, немачко ратно ваздухопловство предузимало је нове нападе на југословенске трупе, саобраћајнице и цивилна насеља у Вардарској Македонији. 64. ваздухопловна група 3. бомбардерског пука 3. ваздухопловне мешовите бригаде са аеродрома „Милошево“ код Приштине, узлетала је и овог дана, бомбардујући немачке трупе код Пирота и на правцима Куманово-Прешево-Бујановац и Скопље-Качаник. Приликом напада на немачке јединице код Пирота, 64. ваздухопловна група 3. бомбардерског пука 3. ваздухопловне мешовите бригаде наи-

шла је на јак отпор немачких авиона и при томе је уништена. Од тог дана, она више није постојала, али је остало записано да је часно извршила свој задатак служећи својој земљи. Италијански пилоти су поменутог дана, са мало учинка, по први пут од избијања непријатељстава, нападали Вардарску дивизију Треће армије.

Копнене операције током 8. априла, наставиле су да се развијају неповољно по југословенске снаге. Вардарска дивизија Треће армије, на југословенско-албанској граници, била је, услед слома Трупâ Треће армијске области на истоку Вардарске Македоније, присиљена да прекине започету офанзиву према италијанским трупама у Албанији, повуче се са заузетих простора и пређе у одбрану дуж границе где је успешно одбијала италијанске нападе. За то време, Трупе Треће армијске области доживљавале су потпуни слом. Немачке трупе тежиле су да што пре ухвате везу са Италијанима и тиме угрозе леви бок грчко-британских снага на простору Грчке. Зато су наставиле напредовање, ломећи слаб отпор југословенских јединица. У току дана заузеле су Свети Николе, Прилеп, Градско и Тетово.

Током 9. априла немачко ратно ваздухопловство је и даље немилосрдно тукло југословенске јединице, саобраћајнице и цивилна насеља по Вардарској Македонији. Овог дана, престала је да постоји и 21. ваздухопловна група 5. ловачког пука 3. ваздухопловне мешовите бригаде са аеродрома „Косанчић“ код Бојника. Она није ступала у борбу ни овог дана, а све њене авионе, немачки пилоти уништили су на земљи. Италијанско ратно ваздухопловство је, и даље са мало успеха, нападало трупе Вардарске дивизије Треће армије дуж југословенско-албанске границе.

У копненим операцијама 9. априла, Вардарска дивизија Треће армије и даље је успешно одбијала италијанске нападе, али је ипак, услед хаоса у позадини насталог као последица слома Трупâ Треће армијске области, била принуђена да се повуче ка Дебру. Трупе Треће армијске области, пружајући слаб отпор (изузев Шумадијске дивизије која је у рејону Неготина, Кавадараца и Демир Капије и даље пружала веома јак отпор), биле су у фази распадања пред надирућим немачким јединицама које су, током дана, заузеле Гостивар, Битољ, Ресен, Демир Хисар, Крушево и Македонски Брод.

Током 10. априла, немачки авиони су скоро потпуно несметано тукли југословенске трупе, саобраћајнице и цивилна насеља у незаузетим деловима Вардарске Македоније. У копненим операцијама током поменутог дана, Вардарска дивизија Треће армије и даље је заустављала Италијане који су, и поред тога што су имали подршку свог ратног ваздухопловства, неуспешно нападали на правцима Дебра, Струге и даље ка Охриду, покушавајући да заузму наведене градове пре доласка немачких трупа. Трупе Треће армијске области, пак, и даље су низале неуспехе. Немци су заузели Маврово и наставили напредовање ка Дебру. Поразом код Маврова, Трупе Треће армијске области на простору Вардарске Македоније практично су престале да постоје. Од њих је остала само Шумадијска дивизија која је на простору Неготина, Кавадараца и Демир Капије и даље пружала жесток отпор немачким јединицама, као и неке јединице које су се прикључиле Вардарској дивизији Треће армије.

Наредног дана, 11. априла, немачке снаге, уз подршку авиона свог ратног ваздухопловства, поразиле су јединице Вардарске дивизије Треће армије и остатке јединица Трупâ Треће армијске области, ушавши у Дебар, Охрид и Стругу, хватајући везу са италијанским јединицама које су тако, и поред подршке свог ратног ваздухопловства, у поменуте градове умарширале не својом заслугом. Остаци Вардарске дивизије Треће армије и јединица Трупâ Треће армијске области сконцентрисали су се око

Кичева где су били опкољени од стране немачких и италијанских снага. Са друге стране, Шумадијска дивизија из састава Трупâ Треће армијске области и даље се опирала на простору Неготина, Кавадараца и Демир Капије, и поред снажних немачких ваздушних и копнених напада, иритирајући њихове команданте.

Током 12. априла, немачко и италијанско ратно ваздухопловство наставило је нападе на остатке југословенских јединица на простору Вардарске Македоније. Њихове копнене јединице, пак, и даље су се бориле са остацима југословенских снага око Кичева (Вардарска дивизија Треће армије и остаци јединица Трупâ Треће армијске области). Шумадијска дивизија Трупâ Треће армијске области, или тачније њени остаци на простору Неготино-Кавадарци-Демир Капија, немајући више начина да издржи притисак, предали су се поменутог дана немачким јединицама (које су тај дан заузеле три поменута града и Ђевђелију).

Коначно, идућег дана, 13. априла 1941, под сталним ваздушним и копненим нападима немачких и италијанских снага, код Кичева (које је тај дан и заузето) предале су се јединице Вардарске дивизије Треће армије и остаци јединица Трупâ Треће армијске области. Тиме је, 13. априла, престао сваки отпор Југословенске краљевске војске (ЈКВ) на простору Вардарске Македоније и почела њена окупација.³⁴⁹

На осталим подручјима Краљевине Југославије, ЈКВ је пружала отпор све до 18. априла 1941. када је, по капитулацији потписаној претходног дана – 17. априла у Београду, предала оружје.

Окупација и подела Вардарске Македоније (1941)

По подели Краљевине Југославије коју су њени немачки, италијански, мађарски и бугарски окупатори извршили након победе у Априлском рату 1941, Вардарску Македонију су запоселе и између себе поделиле бугарске и италијанске трупе.³⁵⁰ Бугарске трупе су окупирале скоро целу Вардарску Македонију и анектирале је својој држави. Запад Вардарске Македоније, односно области Тетова, Гостивара, Маврова, Дебра, Струге, Кичева и Ресена, окупирали су Италијани и прикључили тзв. Великој Албанији коју су успоставили уз сарадњу домаћег албанског становништва у поменутим областима.³⁵¹ Међутим, како смо већ раније у тексту навели, од октобра 1941, на простору Вардарске Македоније је све више јачала војска партизанског покрета отпора (позната и као Народноослободилачка војска Југославије – НОВЈ), предвођена Комунистичком партијом Југославије (КПЈ) која је временом током рата све више јачала, наносећи ударце бугарским, немачким и италијанским окупационим трупама. НОВЈ је на крају, новембра 1944, ослободила Вардарску Македонију од непријатељске окупације. Након завршетка Другог светског рата 1945.

³⁴⁹ Све наведене податке о копненим и ваздушним операцијама у Априлском рату 1941. године на простору Вардарске Македоније пронашли смо у: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984., str. 280-281, 292-297, 304-310, 323-325, 327-328, 343-346, 359, 361, 387, 394, 402. i 415-416.

³⁵⁰ Ипак, све до ослобођења у новембру 1944, у Вардарској Македонији је остао одређени број немачких јединица.

³⁵¹ О окупацији и подели Вардарске Македоније у Другом светском рату, на пример, види: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984., str. 590-596.

године, Вардарска Македонија је ушла у састав социјалистичке Југославије (којом је владала КПЈ), преуређене у савезну државу (федерацију), као једна од њених федералних јединица. Но, народноослободилачка борба у Вардарској Македонији током Другог светског рата (као део опште народноослободилачке борбе у Југославији у Другом светском рату) и историја Вардарске Македоније као федералне јединице социјалистичке Југославије су теме за себе које у овој студији нисмо обрађивали будући да смо се сконцентрисали на међуратни период 1918-1941. године.

Може се рећи да је простор Вардарске Македоније одувек био на „ветрометини“ историјских збивања и догађаја. На њему су се преламали и сукобљавали различити и супротстављени интереси свих балканских држава и многих великих сила. Може се рећи да такво стање, нажалост, траје и у данашње време.

Литература и извори

- [1] Архив Југославије (АЈ), бр. 14-177-656, 1117.
- [2] Архив Југославије (АЈ), бр. 14-179-664, 756, 759.
- [3] Архив Југославије (АЈ), бр. 14-179-664, 789, 810.
- [4] Архив Југославије (АЈ), бр. 14-179-664, 913.
- [5] Архив Југославије (АЈ), бр. 14-200-729, 372.
- [6] Архив Југославије (АЈ), бр. 38-706-885, *Narodna pravda*, Sarajevo, 27. septembar 1940. godine.
- [7] Архив Југославије (АЈ), бр. 66-1491-1628, бр. 25875/19.
- [8] Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), бр. 13313/3, 13.
- [9] Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), бр. 13313/10, 7-8.
- [10] Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), бр. 13316/104, 1.
- [11] Архив Српске науке академија и уметности (АСАНУ), бр. 13317/44, 1-2.
- [12] Баровић Владимир, *Италијански пропагандно-медијски „План Бадолџо“ и сукоб ниског интензитета на границама Краљевине СХС после уједињења, Војно дело*, бр. 2/2018, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2018.
- [13] Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994.
- [14] Бурзевски Ванчо, *Економската положба на македонските селани меѓу двете светски војни, Гласник на ИНИ*, бр. 2-3/1982, Институт за национална историја, Скопје, 1982.
- [15] Васиљевић Ђорђе, *Завера против Србије: ВМРО Ванче Михаилова*, Политика, Београд, 1991.
- [16] Гаћеша Никола Л., *Насељавање Косова и Метохије између два светска рата и решавање насељеничког питања после Другог светског рата*, Зборник радова *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији* (уредник Милена Спасовски), књига 1, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд, 1993.
- [17] *Deklaracija Vlade generala Petra Živkovića 13. januara 1929* у: Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918/1988, tematska zbirka dokumenata*, Rad, Beograd, 1988.
- [18] Димевски Славко, Поповски Владо, Шкарић Слободан, Апостолски Михаило, *Македонската лига и Уставот за државно уредување на Македонија од 1880*, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Мисла, Скопје, 1984.
- [19] Dobrivojević Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929 – 1935*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006.
- [20] *Историја македонског народа*, књига друга, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970.
- [21] *Историја македонског народа*, књига трећа, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1970.

- [22] Janković Dragoslav, Mirković Mirko, *Državopravna istorija Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1982.
- [23] Јовановић Владан, *Вардарска бановина 1929–1941.*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011.
- [24] Јовановић Владан, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.
- [25] Јовановић Стоимировић Милан, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад, 2000.
- [26] *Јужна Србија*, Скопље, 5. јул 1922. године.
- [27] Казивање потпуковника Мирка Тошића Малешевића (1921-2009) које је, маја 2005. године, забележио Никола Тошић Малешевић.
- [28] Кицошев Саша, *Срби у Македонији, промене броја и размештај*, Зборник радова *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији* (уредник Милена Спасовски), књига 1, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд, 1993.
- [29] Кљакић Слободан, *Завера против мира, Политика*, Београд, 4. октобар 2014. године.
- [30] Кнежевић Ђорђе, Smiljević Bogdan, Тмушић Драголјуб, *Istorija sa osnovama vojne istorije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980.
- [31] Крстески Глигор, *Моето полициско досие*, М-Графика, Скопје, 2002.
- [32] Lazarević Božo, *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972.
- [33] Malović Gojko, *Ustanove agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije 1919-1929 (1913-1944)*, Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd, 2006.
- [34] McCarthy Justin, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva, Muslimani Balkana: „Istočno pitanje“ u XX vijeku* (prirednik Fikret Karčić), Behram-begova medresa, Tuzla, 2001.
- [35] Павловић Бранислав, *Бугарски иредентистички покрет у Краљевини Југославији* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010.
- [36] Пауновић Маринко, *Београд кроз векове*, Н. У. „Светозар Марковић“, Београд, 1971.
- [37] Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Nolit, Beograd, 1988.
- [38] Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992.
- [39] Radić Radmila, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1995.
- [40] Rajs Rudolf Arčibald, *Џије Срби!*, Zlatna knjiga, Leskovac, 2009.
- [41] Славковић Божица, *Проблеми на југословенско-албанској граници 1929 – 1941.*, *Војноисторијски гласник*, бр. 1/2016, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2016.
- [42] Стојановић Александар, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015.
- [43] Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984.
- [44] Тошић Малешевић Никола, *Атентат и крвопролиће у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1928. године. Поводом 90 година од атентата*, *Добровољачки гласник*, бр. 51/јун 2018, Удружење ратних добровољаца 1912-1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 2018.
- [45] Тошић Малешевић Никола, *Димитрије Љотић – портрет једног колаборационисте*, *Војно дело*, бр. 5/2017, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2017.
- [46] Тошић Малешевић Никола, *Сокобања и сокобањски крај у ратовима од 1876. године до 2001. године*, ОО СУБНОР Сокобања, Сокобања, 2018.
- [47] Трајановски Александар, *Сто години ВМРО. Златна књига*, Глас на ВМРО-ДПМНЕ, Скопје, 1993.